

~~990~~ №6

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ

у —
Вавилонському
— полоні
(спомини)

Буенос Айрес
1949

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ

У

Вавилонському

Полоні

(С П О М И Н І)

Буенос Айрес
1948.

Авторські права на передрук застережені. Переклад
на чужі мови вільний комному, хто знає добре мови.

L

НЕСПОДІВАНІ ВІДВІДИНИ

То було 29 вересня 1943 року, коли Рим знаходився під німецькою владою. Їх прийшло до мене п'ятеро: четверо озброєних Есесів (С.С.) і один у цивільному — перекладач, як виявилося пізніше.

Пройшло вже майже чотири роки з того часу, а в пам'яті все так і вирізлено, ніби це сталося вчора.

Я сидів в своїй круглій, затишній кімнаті, залиштій по самі вінця тією особливою атмосфорою, що її підтримують довгі роки студій, міркувань та нічим незахемленої подружньої любови й приязні. Передо мною лежала розгорнена, розкішно видана, «Всесвітня Мітологія» Прамполіні, і я, студіючи світові уособлення та символи релігійних ідей і вірувань людства, намагався віднаходити в них коріння вірувань і символів, що ще донедавна жили й виявлялися в звичаях, віруваннях та символах українського народу.

Нараз вбігає заклопотана й стурбована дружина:

— Там прийшли німці . . . чогось тебе хочуть . . .

— Чого хочуть?

— Не знаю . . . всі озброєні . . . Нетерпеливляться . . .

Помічаю, що голос у неї рветься, ніби бракує відху.

Поволі встаю, залишаю розгорнену книгу з образом

Суду над душами в єгипетському підземному царстві — на одній шалі серце покійного, на другій шалі — маленька богиня Тмей, уосіблення самої справедливості...

Перед самими дверима знаходжу п'ятеро люду:

— Ви — Онацький?

— Я.

— Мусимо зробити в вас трус.

— Трус? З чийого наказу? Прошу показати наказ...

Бисокий, худорлявий Есес, що розмовляє зо мною, четьреляче хмуриТЬ брови, показує на свої наплечники (з яких я, правду сказавши, зовсім не розуміюся, як і в усіх інших військових відзнаках), і рішуче заявляє:

— А цього вам не вистарчає?

Я ще намагаюсь протестувати, заявляю, що я не німець, а українець, ніколи в Німеччині не жив і не маю з німцями нічого спільного, але він уже не слухає моїх наївних протестів, і з другим Есом та молоденьким цивілем іде просто в мою кімнату. Два інших, з кулеметними рушницями на поготові, залишаються вартувати перед кімнатою.

— Де ваше листування?

— Листування? — перепитую я. — Трохи в столі, а трохи в цих теках, — і я відчиняю шафу і вказую на купу тек із накопиченими в них матеріалами для моєї «Енциклопедії українських вірувань», та біжучої журналістичної роботи.

— Листування, кажу я вам! — сердиться Есес.

— Та це ж і є листування, — відповідаю я, ніби дивуючись. — Я — журналіст, і всі свої листи та матеріали тримаю в спільному абетковому порядку. У мене вже так заведено, — пояснюю я далі. — Я написав два словники — українсько - італійський та італійсько - україн-

ський, а тепер готую «Енциклопедію», отже я звик все тримати в абетному порядку.

Два Есеси безпорадно зглядаються, потім знову дивляться на яких шістьдесят великих, переповнених машинописним та журналістичним матеріалом, тек, і починають брати їх нерішучо, але, — полиставши і не знаючи української мови, прикро кидають їх знову до шафи.

— Ми хочемо листів, писаних французькою або англійською мовою!

Виявляється, що й перекладач, німець з італійського Тиролю, теж не знає української мови, хоча й з захопленням перелистує мій українсько - італійський словник.

— Ви, очевидячки, багато працювали над ним —каже він мені по італійському (з Есесами я розмовляв ламаною німецькою мовою), — прогарна праця!

— О, — відповідаю я, — тільки три роки, але цілыми днями. А ось, бачите, «Граматика української мови для італійців». Кілька місяців тому, я закінчив такий самий великий словник італійсько - український. Ви розумієте, що людина, яка займається такою науковою працею, не має часу на якесь там листування. А до того я ще й журналіст, кореспондент часописів, — мушу постійно писати статті, дописи. Коли маю я час займатися якимсь листуванням? Як фахова людина, ви знаєте, скільки така праця вимагає часу й енергії, — чи може залишатися ще й час на політику? Не заперечую, політикою мені таки приходиться займатися, але тільки, поскільки я мушу бути журналістом, не більше й не менше . . .

Перекладач, якого, видимо, заполонив мій словник, перекладає мої слова Есесам, які знизують плечима, зно-

бу звертаються до шафи, знову починають пірпатися в теках, прикликають на допомогу й перекладача, і той нарешті витягає якийсь папір у французькій мові. Загальна радість, що зростає майже до тріумфу, коли перекладач заявляє Есесам, що це якийсь воєнний документ.

— Що це таке? — запитують мене суворо.

Я беру від перекладача папір. Продивляюсь:

— Це, — показую я на дату, — документ з 1919 року, звіт про стан української армії в 1919 році.

Обличчя витягаються. Попорпавшись ще трохи, один із Есесів переходить до столу, а другий втомлено кидається в крісло перед маленьким столиком, де я перед тим студіював Мітологію:

— Здається, це неможлива річ! — каже він. — Щоб передивитися це все, треба тут сидіти до завтрішнього ранку; і він починає перегортати «Мітологію», розглядаючи з цікавістю образки.

— Трудно, трудно . . . — підтверджує й другий, і витягає з шуфляди стола лист в італійській мові.

— Перекладіть мені! — каже він перекладачеві.

Той вірно перекладає. Есес слухає до самого кінця, і потім кидає листа назад до шуфляди: лист був до Дирекції телефонів з протестом проти виставлення невірного рахунку.

Дружина тимчасом, видимо схвильована, розпитується Есеса, що далі порпається в столі, чого він власне шукає, яка причина трусу. Але той відмовляється не знанням: наказано зробити трус, і на тому кінець.

— Може ви — жиди? — нараз питается він.

Дружина показує на наші вінчальні образи, прикрашені на мурі вишиваним рушником:

— Цього в жидівській хаті напевно не знайдете.

Я помічаю, що настрій у Есесів значно спадає. Вони, втрьох з перекладачем, про щось нараджуються.

А дружина за хвильку знову натискає:

— Напевно, якийсь донос . . . У моого чоловіка, як українського журналіста, є багато ворогів серед росіян . . .

Але — високий худорлявий Есес, з тонким інтелігентним обличчям, — зворушений, здається стриманим страхом моєї дружини, сідає знову за стіл і кидає:

— Наказ з Берліна.

Перебирає знову папери в столі і потім починає допит для протоколу:

— Ім'я? По батькові? Де народилися? Чи є діти? Чим займаєтесь?

Позаписувавши, прощається й ідуть геть. При самому виході, перекладач повертається до мене і каже:

— Все в порядку! Нічого не знайдено . . .

Але при цьому так довго й виразливо на мене дивиться, ніби хоче ще щось сказати, або дати до зrozуміння. Але я не зрозумів . . .

— Все добре, що добре кінчається, — сказав я нашим схвильованим гостям, що зібралися були в їдальні, в другому кінці нашого помешкання.

Та не пройшло й півгодини, як мене викликала по-коївка:

— Там знову прийшли тих двоє німців.

Серце тъхнуло. Але виходжу:

— В чому річ?

— Поліційний аташе Посольства хоче з вами говорити . . .

— В такий час? — (Вже ж було коло дзвінтої години вечора).

— Так, так. Просимо їхати негайно.

Дружина кинулася по плащ, хоч тоді ще було досить тепло. Сунула мені до кишені трохи грэшай:

— Я теж іду з тобою! . . .

— Куди? Чого?

Але жінка хапає за рукав того високого, худорлявого:

— Візьміть і мене з собою.

Той обережно визволився, і дуже м'ягко каже:

— Але ж, пані, це неможливо!

— Прошу вас, я не хочу, щоб мій чоловік їхав сам в такий час . . . Я хочу теж із ним.

Той другий, нижчий, починає сердитися:

— Наказ наказсм! Ви тут не причому. — Ідіть! — звернувся він до мене.

А високий, до жінки, розводячи руками:

— Але ж, пані, зрозумійте, — в автомобілі нема місця!

Треба було прощатися. Чи повернуся я ще коли додому?

— На сходах — попередження:

— Як що спробуете втікати, стріляємо!

Один ззаду, другий спереду з наставленими рушницями. Милі запросини до поліційного аташе . . .

Перед виходом дружина все таки вспіла спитати у того високого, худорлявого, де ж той аташе. І той відповів, викликаючи явно незадоволений погляд другого:

— На віа Тассо. На Тассовій вулиці.

Ця назва мені нічого не говорила. І певно величезній більшості мешканців Риму вона теж тоді ще нічого не сказала б. Але пізніше . . . Пізніше ця назва викликала у всіх римлян жах і почуття жалю до всіх, хто чомусь мусів їхати на віа Тассо: бо там зробило собі осі-

док Гештапо і аж до самого звільнення Риму англо-американськими військами тримало й мордувало там людей запідозрених в переведенні антинімецької політики. Але тоді я цього ще не знати, бо я був здається першим в'язнем віа Тассо. Римське Гештапо почало з мене свої арешти.

ІІ

НА ТАССОВІЙ ВУЛИЦІ

Мене посадили в авто. Вже була темна ніч. По вулицях Риму не було видно жодного світла, — це ж були часи воєнного затемнення, — і я зовсім не орієнтувався, куди саме мене везли. Але час тягнувся божевільно квадрат, і тому мені здавалося, що ми ідемо кудись далеко... далеко... звідки, може бути, нема повороту. Але чи мав я дійсно страх? Положивши руку на серце, можу сказати — ні! Не знаю, що це було. Але страху не було. Був жаль за тим, що залишалося ззаду... Жаль було дружини, що залишилася вдома зхвильована, зажурена. Був жаль за перерваною працею... Але страху не було. Була тільки ясна свідомість — отже, скінчено.

І все ж десь в середині, глибоко в серці, чи в душі, чи в мозку, — не знаю де, в якій глибині, щось хотіло мене потішити: Не зважай, і це минеться. Певно, якесь непорозуміння...

Так, певно, непорозумання. Адже ж нічого не знайдено. Поговоримо з тим «поліційним аташе», вияснимо... Якийсь наказ із Берліна... Що це може бути?

І я намагався систематично й спокійно думати, разважаючи про всі можливі причини арешту.

Може бути, що німці щось розвідали, про щось діз-

налися, але що саме? Що я робив тут антинімецьку пропаганду серед невтральних журналістів нашої Асоціації Чужинецьких Журналістів, передаючи їм час від часу матеріали про варварства німців, які вони чинили в Україні? Але — про це могло довідатися скоріше німецьке посольство, ані ж Берлін. А тут — наказ із Берліну. Та й як би воно могло дісвідатися? люди, товариші — журналісти, видавалися мені такими певними. Міг хтось із них донести? Ні, виключаю . . .

Передав я був одного разу майому приятелеві симпатичному військовому члійському аташі, полковнику Валенсія, завзятому антинацистові, що вертався додому, матеріали для редакції «Нашого Клича» в Буенос Айресі про німецький терор, про винищування українців, про розстріл зокрема Оршана, Ірлявського, Теліга та інших в Києві. Передав був і листи розстрілених деінде — але як міг би Берлін про те дізвнатися?

Думки близькавично набігали одна на одну.

А може мій лист до Мусоліні? В початку цього самого 1943 року я вислав був листа до Мусоліні, а відпис із нього з деякими іншими антинімецькими матеріялями тодішньому Міністрові Закордонних Справ Чанові, що вже був відомий нам, журналістам, своїм антинімецьким наставленням, за яке його потім і розстріляли, як «зрадника». В тому листі я дуже гостро писав про німецьку політику в Україні і супроти українців, — коли я його, вже пост факту, показував деяким моїм приятелям, українцям й італійцям, — вони жахалися:

— Що ви нарobili?! Адже ж вас за цей лист обов'язково арештують.

Я там писав, що німці трактували українців гірше, ніж негрів, вважаючи їх здатними тільки на найважчу фізичну роботу і перетворюючи Україну в колонію, су-

проти якої африканські колонії повинні були вважатися раєм, — певне, як що б цей лист попав з німецькі руки . . .

Але щодо італійців я був спокійний. Мене трактували в Італії, як залишок Української Дипломатичної Місії, як неофіційного представника дійсно національних інтересів Українського Народу супроти антинаціонального наставлення псевдо - українського Уряду в Києві чи в Харкові. І тому — терпіли. Адже ж, і в справі Карпатської України, коли Фашистівський Уряд заняв був явно антиукраїнську позицію, віддаючи Карпатську Україну в руки мадярам, я не одну гірку правду вислав був Фашистівському Урядові; не один протест скерував був на руки самого Мусоліні, — але, хоча ці протести й викликали, як я знов з певних джерел, незадоволення й навіть гнів, мене все ж тоді не чіпали . . .

Не чіпали й після того останнього листа. Навпаки, я знов, що Чано був дуже радий отримувати ті антинімецькі матеріали . . .

Хіба що, опанувавши Рим і Міністерства, німці знайшли цей лист десь в архівах?

А може німці намагаються зліkvідувати якийсь давній борг? Я пригадував собі, як Петя К., про якого багато людей твердило, що він знаходився на німецькій службі, казав мені, коли німці проголосили війну Сowitzам і пішли, як тоді казали «звільнити Україну»:

— Оттепер то ви, мабуть, каїтесь, що написали були статтю «Культ успіха»?

І був дуже здивований, коли я відповів:

— Я ніколи не каюсь, коли роблю речі поправді, себто так, як відчуваю і думаю . . .

А в тій статті «Культ Успіху», що з'явилася була в

«Розбудові Нації» за 1934 р. (VII-VIII), а також і в американській українській пресі, я писав:

— «В Німеччині виробилася теорія расизму, що поділила не тільки індивідів в окремих націях, але й цілі нації на «удачників» і «невдачників», відмовляючи цим останнім усюку надію на можливу зміну обставин. На думку німецьких расистів, попередні «удачі» чи «невдачі» вже раз на завжди виявляють перед лицем світу волю Божу щодо індивідів і народів. Початки німецького месіянізму, “обраности” німецького народу з-поміж інших, ми знаходимо у Гегеля, який навчав, що німецька держава — це втілення самого Бога, вище будь якого іншого авторитету та вільне від всякого морального закону, — їй належиться **абсолютне** право на панування над слабшими народами, які не гідні будь якого милосердя саме тому, що вони слабші. Ніцше, розвиваючи ідеї Гегеля, також писав, що всю людськість треба поділити на «панів» і «рабів», і що «мораль панів» стверджує, що можна мати обов’язки тільки в відношенні до себе рівних. Що ж до істот нижчої ранги, і до всіх чужинців, то у відношенні до них можна поводитися так, як того забажає серце, себто будь-як! «Немає нічого більш небезпечноного для сильних, як мати милосердя...» Щоб так писати, — додавав я, — треба дійсно вірити, що «пани» будуть вічно «панами», а «раби» — «рабами», що «обрані від Бога» будуть вічно обрані, а «забуті» — вічно забуті. А тим часом ми вже добре знаємо, як повелося «обраному народові» давнини... Знаємо, що й «обраному народові» новіших часів поводиться тепер теж не дуже добре. Теорія, породжена переціненням попередніх успіхів, спричинюється поволі до втрати можливості дальших успіхів. Німці взагалі думають, що сила — єдина передумова успіху. А саме

тому в них не може бути місця ані для великудушності, ані для милосердя. «Вища раса» не може керуватися правилами моралі й чести, що кермують життям інших народів, бо “мораль панів не може бути мораллю рабів”. Ми знаємо, — писав я далі, — знаємо на власній шкірі з часів Української Держави 1918 р., як мало рахувалася з почуваннями інших народів ціарська Німеччина. Расистські теорії націонал - соціалізму засвідчують досить виразно про те, як мало рахується з почуваннями інших і Німеччина Гітлера, що виразно трактує всі народи, як нижчі раси, а німецький народ вважає «втіленням найвищої людськості на землі». А як дивиться націонал-соціалізм на поневолені народи, а зокрема на пневолені Москвою народи, не від речі буде нам, українцям, піznати з таких слів Гітлера: — «Для мене, націоналіста, що оцінює вартість людства на підставі расизму, визнання меншої вартості, з точки погляду раси, уже вистарчає для того, щоб не 3в'язувати їх долі з долею моого народу...» Навівши ще й інші цитати з Гітлерівського «Майн Камп», я зацитував тоді ще і таку навчальну, для українців тираду: — «Ми, націонал-соціалісти, мусимо йти ще далі: право на нову територію може зробитися обов'язком, якщо великий народ, за браком території, може занепасті... Але коли ми говоримо про нові території в Європі, то ми мусимо думати першзваж про Росію та про держави неза підбиті...» І далі, з огляду на німецьку брутальність та відсутність політичного такту, я попереджав, що Гітлерівська Німеччина, не вважаючи на тимчасові успіхи, ніколи не матиме — остаточного успіху в інтернаціональній акції; зокрема в справі Австрійського аншлюсу закидав Гітлерові, цитуючи італійський часопис, що він «з цинізмом порушує закони честі» і том, заслуговує на називу «брехуна»...

Пригадувалося мені, що Петя К., після видрукування в 1934 р. цієї статті прислав був мені рідко лайливого листа, але я й пізніше не раз виступав в пресі проти німецького нацизму та расизму, і тому, коли в 1938 році приїхав був на тиждень до Відня, Гештапо, довідавшись про мій приїзд, пильно шукало мене по різних їм відомих українських адресах... Невже ж, не знайшовши мене тоді, воно поспішається накласти на мене руку аж тепер?

Я знов отже дуже добре, що в берлінських гештапівських колах, завдяки юдиній роботі своїх же таки українських інформаторів, мене не любили, — але в чому саме тепер можуть мене обвинувачувати? Що може бути безпосередньою причиною моого арешту?

Хіба остання стаття в «Українському Віснику»?

Після упадку Мусоліні, а з ним і фашизму 26 липня 1943 року, я зараз же вислав був статтю до «Українського Віснику» в Берліні, і до «Краківських Бістей» в Кракові з поясненнями, чому саме фашизм упав. «Кожний націоналізм, що відривається від народніх мас і намагається витворити якусь привілегійовану **касту**, що живе й багатіє за кошт всього народу, писав я там, мусить раніш чи пізніш неминуче впасти». Тиждень пізніше вислав я до тих же часописів другу статтю, в якій розвивав далі тему неминучості впадку фашизму та описував — цілком правдиво — відмінність від тодішніх німецьких часописів — перебіг італійського державного перевороту.

Висилаючи ці дві статті, я не мав великої надії, що їх буде видруковано. Я знов, що українські часописи, ще більш від німецьких, підлягали воєнній цензурі і тому не могли видрукувати цих статей. Але мені відавалося необхідним познайомити бодай редакції, а з ни-

ми й вужчі кола українських діячів, що все навколо редакцій купчаться, як власна стойть справа.

Як я пізніше довідався, ці мої дві статті дійсно викликали в наших редакціях справжню сенсацію. За словами дра Німчука, в редакції "Кр. Вістей" ці мої статті були відчитувані при повних зборах всіх редакторів. Але тимчасом, як редакція "Кр. Вістей", що в майому описі неминучого занепаду фашизму вбачила до подробиць аналогічний опис неминучості провалу національ-соціалізму, впрост скovalа їх до архіву, редакція "Українського Вісника" вирішила, викресливши деякі місця, та зм'ягчивши деякі інші, все ж подати до відома українського загалу цю мою другу статтю. І так і зробила, бо, виходячи на правах рукопису себто не поступаючи в продаж — дарма, що друкувався в 12.000 примірників — "Український Вісник" не підлягав передній цензурі, чого я не знав.

Ця стаття вийшла з друку 27 серпня. Я отримав часопис десь коло 10 вересня. 29 вересня мене було заарештовано . . .

Думки все гнали одна за одною, автомобіль все їхав і їхав якимись незнайомими безлюдними вулицями. Коло мене — два архангели з автоматичними рушницями на поготівлі. Як би там не було, а поїздка ця не віщувала мені нічого доброго. Під час всієї дороги не було сказано ані слова.

Нарешті приїхали.

Ввели на перший поверх. Посадили на стілець, коло якогось Есеса, що накладав набої до ладівниці. Наказали ждати.

Прождав я так, мабуть, з півгодини, все чекаючи, коли мене нарешті покличуть до того "поліційного аташе Посольства". Аж нарешті з'явився той високий, ху-

дорлявий — пізніше я довідався, що його звали Брандом — і ввічливо запросив мене йти за ним.

— До поліційного аташе?

Бранд посміхнувся.

— Поліційний аташе просить вибачити. Вже запізно. Він просить переноочувати тут до завтра.

— Але, — пробую я протестувати, — як же так? Моя жінка буде мене ждати, хвилюватися . . .

— Вона не буде ждати, — спокійно зауважив Бранд.

— Я певний, що вона не буде ждати.

— О, чортяко, — подумав я, — ти, здається, хочеш сказати, що моя жінка давно зрозуміла те, чого я досі не розумію? Але я тільки знизвав плечима і мовчки пішов за моїм провідником. Одні сходи, другі, треті. Коли не помиляюсь, четвертий поверх. Бранд відчинив двері і впустив мене до маленької кімнати. Я озирнувся навколо: цілком порожня кімната, тільки в одному кутку, долі, впрост на кам'яній підлозі — старенький матрац, без простирадла, без будьякого коца.

— Що? Не пишно? — посміхнувся Бранд.

— О, байдуже! — відповів я йому в тон. — Звичайно, я міг сподіватися, що в посольстві краще трактують гостей, але зрештою — на одну ніч . . .

— Так, так . . . Ми тільки ще починаємо тут влаштовуватися . . . Але, вибачте, я мушу вас спитати: чи не маєте ви зброї? ні? Дозвольте?

І все з тією ж вибачливою посмішкою, він обмав мене швидко й зручно.

— Вибачте, це мій обов'язок. А це що? А, гребінь ... Добре, добре. Вибачте. На добра-ніч.

Двері зачинилися. В замку заскрипів ключ. Я був сам. В гостинах.

Підійшов до відчиненого вікна. Виглянув. Під вікном

тємна прірва. Передо мною і збоку дві якісь величезні озії — мій будинок отже стоїть десь на розі вулиці. А може в дворі якоїсь фабрики? Що це за темні маси безконечною лавою здіймаються передо мною. Де я?

Від часу до часу чути вистріли. Хто стріляє? Може когось вбивають? Можерозстрілюють? Темно. Навкруги мертвa тиша.

Спати не хочеться. Але сісти німа де. Кидаюся на матрац. Заплющую очі. Ах, коли б скоріше вже той ранок...

Але — ніч безконечна.

Мозок нервово працює. Передумує все те саме. Що вони знають? В чому мене обвинувачують? Що мушу промовчати? Готуюсь до оборони і думаю: головний аргумент — я ж не німець. Яке вони до мене мають право? В часи війни й панування законів "вищої раси", себто грубої сили — дитячий аргумент. Але не знаючи, в чому мене власне обвинувачують, я не бачу інших.

Встаю. Іду до вікна. Скільки часу пройшло? О нещастя! Забув годинника вдома. Ніч безконечна. В кімнаті нічма навіть параші. Терплю. Що ж робити? Дочекаюсь якось до ранку. Але ж ні! Неможливо. Не до витримання! Починаю грюкати в двері. Спершу стукаю злегка, деликатно. Хто його зна, — може хтось спить. Повинен же бути тут десь вартовий. Але — стук не приликає нікого. Жду. Нікого. Починаю знову. І потім ще раз знову. Грюкаю вже що сили. Прислухаюсь. Тихо. Нікого. Будинок ніби зовсім порожній. Ні голосу, ні відгуку.

Нарешті втрачаю всяку надію. Хіба скористати з вікна?

Вікно високо над підлогою. Але байдуже. Мушу якось вилізти. Хто його зна, можуть подумати, що хочу тікати, почнуть, чого доброго, стріляти? Спиняюсь на хвилинку. А чорт! Хай стріляють! Адже ж так теж не

можна витримати. Лізу . . . Темні громади величезних будинків дивляться на мене зловіщо, похмуро. Але — долі, в тій прирві, що підо мною, тихо. Цілком тихо. Навіть і здалеку вже не чути ніяких стрілів.

З почуттям полегшення вертаюсь з підвіконника назад до кімнати. Мушу повторювати цю операцію ще разів п'ять за ніч. Бо ніч — безконечна.

Бранд відчинив мені двері, коли вже давно був день на дворі. Коли я спитав:

— Котра година?

— Дев'ята, — сказав він.

— Вважаєте можливим тримати людину стільки часу під ключем і без вихідки? Я стільки разів пробував стукати в двері, але ніхто не приходив . . .

— Ах, так, — збентежився він. — Маєте рацію, тут нікого немає. Ідіть за мною.

І він повів мене в нищий поверх, бо на мойому, як я сконстатував, все було в повному неладі. Бранд запропонував мені холодної кави і окраєць хліба. Але їсти не хотілося.

— Коли ж мене прийме поліційний аташе? — питав я.

— Мусите перечекати, — відповів мені Бранд заспокійливо. — Він тепер немає часу. В вашій справі треба ще порозумітися з Берліном. Зрештою, я теж міг би зробити вам допит, але треба мати наказ.

Отой вічний німецький "наказ!!!"

Вертаючись до моєї кімнати, ми пройшли повз купу навалених впрост на підлозі італійських книжок.

— Можна взяти одну? — запитав я.

— Беріть.

— В такому разі — ще одна просьба: я звик читати з олівцем у руках, але тепер не маю ніякого.

Бранд виняв із кишень невеличкий олівець і дав мені,

— той олівець товаришивав мені аж до самого звільнення.

І от я знову під замком. Знов сам один. В руці, правда, книжка. Але . . . не читається.

І тепер, скільки не намагаюсь, не можу згадати, що то була за книжка . . .

Стою коло вікна. Так справді: дім стоїть на розі двох вулиць. І по тих вулицях ходять і їздять. І бігають діти, і якийсь пес обнюхує лихтарний стовп. І світить сонце. І по небу біжать хмарки. І все ніби то таке звичайне й нормальне. Вікно, як вікно, і дім, як дім, і я стою коло вікна на четвертому поверсі і дивлюсь, ніби звичайний собі глядач, як жінка на балконі великого палацу, що в бік від мене, витрушує порох з ганчірки, якою перед тим обтирала, мабуть, стільці й шафи, і ліжка, й комоду, і всі інші звичайні собі речі хатньої обстановки, які звичайно бувають у кожній хаті. Так, але в моїй — один старий матрац на підлозі, на якому я цілу ніч марно намагався заснути. . .

Нараз — знайома постать. Видно, поспішає. Праву руку з торбинкою тримає зігнуту в лікті, а лівою широко й поспішно вимахує. Ноги роблять маленькі кроки, але часто-часто . . .

— Ніно! — кричу з усіх сил, не турбуючись, чи хто інший почує. Знаю зрештою, — підсвідомо знаю, бо не маю часу над тим думати, — що коло мене нікого немає. — Ніно! — кричу.

Жіноча постать нараз спиняється. Повертається до мене, дивиться в гору, і робить здивований рух рукою, ніби хоче сказати:

— Ну, хто б подумав!

Дійсно, що за чудова зустріч-

— Куди ти? — кричу.

— До посольства, — долітає знизу тихий голос дружини. — Я телефонувала Боркові, пресовому аташю, казав, щоб я прийшла до нього, запевняє, що це, на-певно, якесь непорозуміння . . . Заряджено загальні арешти. Але тебе, мабуть, днів через два випустять.

— Добре, — відповідаю. — Алла ти, тимчасом, “по-чистися!” Там у мене на столі, поміж словниками стойть щоденник за останні місяці . . . не добре було б, коли б його забрали. Потім, там у шафі . . .

— Добре, добре, — відповідає дружина, — я вже подбаю. Не турбуйся! Як себе почуваєш?

— Я? Цілком добре. А ти?

— Я теж. Але бувай здоров. Мушу бігти . . .

І заклопотано знову задріботіла ногами . . . Звичайно їй так трудно ходити швидко, не витримує сэрце за-швидкого віддиху, — і тому, коли ми разом ходимо на прохід, я все мушу себе контролювати, щоб не забіга-ти на перед, бо, як зауважує дружина, це так “смішно і непристойно”, коли чоловік іде наперед, а жінка му-сить за ним ззаду плентатися . . . Але сьогодні — дрібо-тить, дріботить. Стежу до останнього за нею очима. Ще місяць, другий — зникла. Знов — сам один . . .

Але вже розрадуваний. Майже щасливий. Не було б добре, коли б німці повернулися і знайшли щоденник, і ще там дещо. Правда, я свого часу припильнував, щоб серед моїх паперів не залишилося ніяких важливих до-кументів, та за останній час все ж дещо знову набрало-ся . . . І потім так якось симпатично побачити знову — хоча б і здалеку — цю милу постать, що заклопотано дріботить, дріботить, вся перейнята важливістю спра-ви, — вона ж мусить рятувати, рятувати . . . і я знаю, енергія моєї жінки, — в ніжній тендитній постаті в такі

моменти, — незвичайна. Рятувати . . . рятувати! Все, що тільки можна буде зробити, буде зроблено . . .

Але . . . Коли б знати, в чому власне справа?

Приходить знову Бранд. Каже, що телефонував до мого дому, що можуть принести мені щось поїсти. Дякую. Хочеться, — по дитячому хочеться сказати, що бачив — ось допіру, кілька хвилин тому, мого найкращого приятеля, — але стримуюсь. Навіщо? Ховаю радість в майому серці . . . І знову сам.

Нараз кроки кількох людей. Двері відчиняються. Але, замість Бранда, якийсь незнайомий здоровений Есес:

— Матимете товарища!

Бачу за ним якогось цивільного італійця, а за ним ще двох Есесів. Несуть ще один матрац. Кинули в куток. Пішли. Знайомимося:

— Секретар Президента Італ. Черв. Хреста (прізвища тепер не пригадую).

— За що взяли?

Він не знає. Прийшли рано вранці. Збудили жінку, двох дітей, повигоняли з ліжок. Перетрусили всю хату, ґрунтовно, брутально. Наказали — збіратися! Привели сюди.

Він блідий і схвильований. Руки помітно трусяться. Обличчя трохи зраджує семітський тип.

— Чи ви є ізраїльтянин? (так ввічливо було прийнято в Італії питати жидів).

— Ні, я сам християнин, але мої батьки були жиди.

— Чи не було це причиною арешту?

— Не знаю. Не думаю. Знаєте в Черв. Хресті приходиться мати діло з стількома чужинцями . . . Хтось може щось доніс . . .

— Ага . . . Підозріння в шпіонажі?

— Не знаю . . .

Полягали на своїх матрацах. Говорити не хочеться. Принесли їсти, але Ніні не бачив, — мабуть, десь кло почеться. Потім довідався, що приходила, але її до мене не пустили.

Мій товариш нє має що їсти. Отже, запрошую. Перше не хотів брати, потім таки піддався. Але сидить сильно похнюпаний. Побивається за родиною. Розмова не клеїтися, видно, — думки ще не стравлені.

Під вечір — ще один співмешканець. На таку маленьку кімнату ніби вже й забагато. Але новоприбулий відразу змінює атмосферу нашої келії. Незвичайно балакучий, негайно розповідає нам про себе, про свої справи, про умовини в'язничного режиму, про свої побоювання, про свої надії .

Тому, що при розложених трьох матрацах в келії вже нема де ходити , а лежати ввесь час томить і робить голову важкою, він в один мент досвідченою рукою скотав якось особливо свій матрац і зробив з нього дуже зручне місце для сидіння:

— Це треба вміти, — казав він нам, як ми придивлялися з захопленням його роботі, — по в'язницях тепер так тісно . . .

Він нам представився:

— Шнайдер, швайцарець. А ви?

Ми себе теж назвали.

— За що сидите?

— Нє знаємо . . .

— Гм . . . про себе то я добре знаю.

Виявилося, що він був швайцарським шпіоном, якого, вже яких 16 місяців тому, заарештувала італійська поліція й тримала досі в римській в'язниці, збираючи матеріали для суду. Але суд все не міг відбутися, хоча тих матеріалів накопичилося вже гори. Шнайдер і сам

зрештою давно признався, що він займався шпигунською діяльністю на користь Швайцарії, — але поліція, мабуть, хотіла мати докази, що він працював не так для Швайцарії, як для інших країн, що стоять поза нею. Але тут доказів нема. І не можуть бути. Бо все ж ішло через Швайцарію.

— Добре, — перериваю я нестримний потік його монологу, — але якщо ви вже сиділи в римській “Реджіна Челі” (так в Римі називається в’язниця), — як би опинилися тут?

— О дуже просто. — відповів він мені охоче. — Я сидів і грав собі в шахи. Знаєте, в в’язницях все є нагода пограти в шахи. Ви граєте в шахи? Граєте? Шкода, що нема хліба, а то можна було б зробити. Там такий глевкий хліб давали, що з нього дуже добре було робити шахи. Отже, сиджу я і граю в шахи. Нараз — кличуть. В чому справа? По вас прийшли німецькі Есеси. По мене? Німецькі Есеси? Зжалъся, Мати Божа! Чого вони від мене хотять? Щоб ви негайно вийшли до них. Ідіть. Ну, я й пішов. А там чотири Есеси, з автоматами на по-готові прийшли до Дирекції в’язниці, наставили рушниці і кажуть: — Давайте нам зараз Шнайдера і фон Штайгера, — це другий швайцарець, що був вже засуджений італійським судом на досмертну каторгу . . . Італійці й віддали нас. Не могли ми навіть наших речей забрати, — як були, так і мусіли їхати. Мене дали до вас, а фон Штайгер повинен бути десь тут в сусідній кімнаті. Його справа небезпечніша, ніж моя, бо він таки працював проти німців. З ним у спілці був секретар чи аташе німецького посольства. Отже цього останнього розстріляли, на вимогу німецького уряду, а Штайгера засудили на життя. Певно, коли б судив його німецький суд, і його б повісили, а що судили італійці . . . Але

тепер, коли він опинився в німецьких руках . . . — Шнайдер многозначно свиснув.

За постійним базіканням Шнайдера, час пішов швидче. Засутеніло. Потім двері ще раз відчинилися, і мене викликано до коритару:

— Знаєте ви цю дівчину?

Дивлюсь: наша Настя.

— Ти чого тут?

— Принесла вам, пане, коц і подушку. Казала пані передати, що все йде добре, — за два дні будете дома. Завтра вранці вона сама прийде.

— Добре. Вітай пані і скажи, що мені вже тут робиться тісно, але зрештою все гаразд.

І знову я під замком. Розкладаюсь на матраці, знаходжу в переданому пакунку, крім подушки й коца, ще дві книжки, термос із чаєм, та ще дещо з юстивного. Зрештою, жити можна. За розмовами час минає. Шнайдер, що скаржиться на невситимий від довгого сидіння апетит, кінчає всі наші припаси, і ми нарешті думаемо вже про спання, коли знову двері розчиняються:

— Шнайдер і Онацький, виходьте! Беріть речі з союбою. Але швидко!

Бачу чотирьох незнайомих мені Есесів з автоматами в руках. Бранда немає.

— Алё, куди?

— Без запитів! Швидко! Швидко!

Збіраю речі, але руки — від несподіванки — неслухаються, а Есеси нетерпеливляться. Нарешті, кой-як роблю неестетичний пакунок, і тримаючи клунюк під пахою, виходжу. Там уже ждуть Шнайдер і ще один незнайомий мені молодик. Нараз здогадуюсь: — Це маєтися, фон Штайгер!

Мимоволі холодок проходить під серце: добре то-

вариство — два шпіони і я! Куди нас можуть в такий час везти? А Ніна завтра вранці прийде, і мене не знайде! Що вона подумає, коли не знайде мене у вікна, а той італієць їй скаже, що мене забрали вночі з двома шпіонами?!

Їдемо. Два Есеси з наставленими на нас рушницями спереду, такі ж два Есеси ззаду, майже дотикаючись рушницями до спин. Втискаємося до автомобіля. Автомобіль досить просторий, і знову два Есеси спереду і два ззаду. Їдемо. Ніхто ані слова. Ніч темна — темнісінька. Якісь цілком порожні, пустельні вулиці. Ось їдемо берегом річки, мабуть, Тибра. Ні слова. Нема жодного сумніву: нас везуть за місто — розстрілювати. Я намагаюсь собі уявити, як це буде. Ось зараз спиняється. Накажуть стати десь під мур, тах-тах, і по всьому! Зрештою, як рід смерти не так то вже й зле. От тільки Ніна . . .

Але ми ніде не спиняємося, їдемо все далі. Скільки часу ми їхали — двадцять хвилин? десять? півгодини? Хто міг би це сказати, коли час така річ суб'єктивна, і хвилини важать за вічність . . .

Аж ось таки стаємо. Кажуть вилазити. Перед нами якась фантастична будова — величезна висока брама, ніби з заліза чи криці. Сама брама ніби в якісь великий башті. Перед нею солдати. Якась фортеця, — бліскавкою в голові. Після коротких переговорів, брама важко розчиняється, і ми входимо до величезної залізної вежі, в якій сутінки й блимаюче світло кількох свічок витворюють цілком фантастичне оточення. Мені здається, ніби я перенісся живцем в середневіччя, або зробився героєм якоїсь казкової фільми. Де ж ми все таки? Я ще не можу зрозуміти.

Наші Есеси все з автоматами напоготові показують варті якісь папери, лічать нас: "троє" і нарешті ведуть далі через башту до бокових дверей. Увійшовши до них, я нарешті зрозумів: Ми в справжній в'язниці.

III

РЕДЖИНА ЧЕЛІ.

Довжелезний, дуже широкий коридор, а в ньому по обидва боки, скільки бачить око — двері й двері. Над низкою дверей кинено чорні залізні мостки, а понад ними знову двері й двері; над цими ще одні залізні мостки і там знову двері й двері. Поміж мостками де-неде перекинено ще сполучені мостки, а в наслідку довжелезна триповерхова буда, вся поперерізувана мережаним залізом, ніби потворкою павутиною, що, почорніла від пороху століть, звисає звідусіль і вкриває дущу жалобою по втраченому.

Тихо й порожньо. Нас заводять до канцелярії, заносять у книгу, і тут ми довідуємося, що ми — інавгуруємо собою німецьке крило італійської в'язниці. Раніше тут були італійці, але німецька команда наказала звільнити це крило і зарезервувати його для гештапівських в'язнів. Я прошу в канцелярії протелефонувати до моого дому, щоб сповістити, що я тут. Але мені відповідають, що не мають телефона. Тоді я прошу Есесів, що нас привезли, сповістити мою жінку, де я знаходжуся, але вони призирливо всеміхаються — от ще, мовляв, які вигадки! Я намагаюсь пояснити, що це жодні вигадки, що це ж жах, якщо жінка прийде завтра мене шукати і довідається, що мене кудись повезли уночі. Але Есе-

си зневажливо від мене відмахуються, салютують і **хотять** вже відходити, але потім один із них пригадує:

— Наказ, каже він, звертаючись до канцелярійної команди, — щоб в ніякому разі не видавати їх італійським властям, коли б були спроби. Розумієте? — **в ніякому разі!**

Вони відходять, а ми ждемо ще яких чверть години, поки нарешті не розводять нас по наших нових келіях — кожному окрема, і не підряд, а подаль одна від другої. Вибирати є з чого! . . .

Розглядаєш з цікавістю: — адже я перший раз у в'язниці! Стіни вибілені чисто. Ліжко з двома коцами й двома простирадлами. В одному кутку параша. В другому — трикутна полищка, де я бачу металевий полумисок — на зупу, карафку на воду, порожню склянку. Тут же на підлозі маленька мисочка і досить великий глек із водою. Але ж мисочка! . . . Невже в ній можна вмиватися? Та ще й просто з підлоги? Пізніше я перееконався, що й із такої миски таки можна вмиватися, бо — треба . . . Ані стільця, ані стола. В дверях — вікно, що відчиняється ззовні, — через нього, як я на другий день довідався, передається в'язневі зупа. В вікні — прозірка, в якій від часу до часу з'являється цікаве око. Проти дверей — високо, але не надто, вікно — витягуючи шию, можна через нього дивитися. В вікні — жахливо брудне шкло, потім грубі ґрати завтовшки в палець, а за ними ще й густа залізна сітка, на щастя, в багатьох місцях вже попродірявлена, — за час свого там побуту я теж приклав чимало праці, щоб ті дірки непомітно, але постійно побільшувати, — адже ця сітка відбирала стільки Божого світла!

Першу ніч у в'язниці я проспав дуже добре. Але збудили мене рано. Під наглядом узброєного Есеса, моло-

дий в'язень, як я пізніше довідався, з криминальників, що вже відбули значну частину своєї карі, — приніс мені свіжої води у глечик та у карафку, виніс парашу, замів підлогу . . . Потім принесли якоєсь бурди, замість кави. Розпочалося мое в'язничне життя.

Перших два дні я сидів на в'язничній їжі — зупа з макаронами й хліб. Макароні давали досить багато, але істи їх було трудно. Зате хліб був дуже добрий. І приділи його були такі великі, що коли — на третій день, почали надходити мені обіди з дому, я хліба ніколи вже всього не з'їдав, а віддавав прислугачам.

Ніна аж на третій день довідалася, де я знаходжуся. В Гештапо не казали, бо то ніби була службова таємниця. В італійській поліції нічого взагалі не знали, але запевняли, що "німці в Римі ще нікого не розстріляли", а заступник Голови Відділу Чужинців порадив пошукати в Реджіні Челі. І там нарешті мене й було на третьій день знайдено. Дозволено було переслати білизну й дещо з їжі. Але з часом, як моя дружина запізналася блище з в'язничним персоналом, я мав щодня все, чого мені було трэба. Мало не щодругий день я відсилив додому книжки і отримував нові для читання й для студій. Міг коротко листуватися з жінкою. А одного разу мав на 15 хвилин, що розтяглися на добрих півгодини, навіть побачення з Ніною, причому молодий Есес, австрієць, колишній консерваторист - співак, що мав бути присутній при нашій розмові, скромно ходив по коридору, коли ми розмовляли в спеціальній на то призначений кімнаті. Можна було говорити тільки по німецьки, або по італійськи, але ми проговорили ввесь час по українськи. То була чудесна півгодина!

Есеси, приставлені за сторожів в цій новій німецькій в'язниці, все були молоді привітні хлопці, майже

виключно — австрійці. Вони ніколи перед тим не повинили в'язничної служби і деякі з них мені навіть призначалися, що воліли б бути на фронті, ніж тут.

Ніяких прикорстей я від них не зазнав. Навпаки, — поскільки вони могли, завжди йшли назустріч моїм бажанням. Через тиждень мене перевели на один поверх вище, в кімнату "за оплату". Певна річ, що я нічого не платив, але в італійських в'язницях все були окремі кімнати — "за оплату", — в яких було краще умебльовання й більше комфорту. Тут я мав і стіл, і — що найголовніше — мав справжній умивальник, в якому миска була справжньою мискою. Але в першу ж ніч я сконстатував, що кожна річ має й свої темні сторони: кімната була чиста, мури були наново вибілені, але в ліжку були блохи. Я попросив нічного вартівника залишити мені світло в хаті, і дві ночі воював завзято й незвичайно систематично. На третю — мав повний спокій. І потім спав цілком добре, при загашеному свіtlі.

Раз на день ходив на прохід. Двір був поділений на довгасті трикутники, що базою своєю сходилися у вартої вежі. Там сидів постійно з автоматом напоготові один, а то й два Есеси. Мое вікно виходило на ці дворики, і я часто з цікавістю слідкував, як постійно з'являлися в них все нові й нові обличчя. Одного разу побачив я там і того італійця з Черв. Хреста, якого був покинув на віа Тассо, а одного разу й зустрів його при виході, так що міг обмінятися з ним кількома фразами. Він дуже зрадів, мене побачивши, бо не знов, чи я ще живу, і казав, що сцена тодішнього нашого вивозу так на нього вплинула, що він ледве не дістав хороби серця і не міг спати цілу ніч.

Більше ми з ним не зустрічалися, і про його долю я нічого не знаю. В моїй справі все залишалося незмін-

ним. Німецьке Посольство запевняло мою дружину, що воно нічого не знає про причини моого арешту, що наказ прийшов із Берліна, і що звідти має прийти й вирішення в моїй справі, — але коли воно прийде, че відомо. Ніяких допитів мені не робили, але Борк, пресовий аташе, з яким ми приязно зустрічалися раніше в Асоціації Чужинецької Преси, запевняв мою дружину, що “проти мене особисто нема нічого особливого, але арешт стоїть в зв’язку з загальним станом української справи”. Що означала ця таємнича фраза, не можна було тоді зрозуміти, — і Борк твердив, що напевно все зміниться на краще, і мене скоро звільнять . . .

Тимчасом ішли дні за днями, а мене не звільняли. Я проводив дні, ебо читаючи та студіюючи на ліжку, або відбуваючи кілометрові подорожі по кімнаті від однієї стіни до другої, або вистоюючи коло вікна, вперто поширюючи там дірки в залізній сітці, годуючи двох голубів, що сприятлювали зо мною задля ради щедрих хлібних дарунків, та студіюючи постійний приплів нових в’язнів в прогулькові дворики. З’явилися вже і жінки, і навіть діти, яких — при арешті батьків — не було на кого покинути. Як говорили мені прислугачі, наше крило фактично вже було виповнене.

І от одного вечора, коли я вже спав в ліжку, до моєї кельї ввели якогось селянина:

— Мусите його до себе прийняти, — сказав мені наглядач, — такий наказ, нема місця.

Селянин, з-під Неаполю, був заарештований, коли блукав полями, шукаючи свою родину, що з села, яке знайшлося під фронтом, розбіглося незнати, куди:

— Семеро дітей, казав він мені з притиском. — Семеро дітей і жінка. Що вони без мене робитимуть?!

Він нічого при собі не мав. Був брудний і обдертий.

I, мабуть, голодний, бо з вдячністю прийняв і хліб і решту винограду, що жінка була мені передала до в'язниці. Було це 14 жовтня, ночі були вже холодні, а він не мав навіть сінника на підлозі. Прийшлося поділитися з ним бодай коцами.

А на другий день вранці, наказ до мене:

— Будьте готові. За півгодини залишаєте в'язницю.

Як залишаю? Чому залишаю? Відпускають чи кудись переводять?

Але марна надія дізнатися щось точне. Тим часом з'являється старенький маленький Есес, що іноді передав мені їжу, і таємниче повідомляє:

— Сьогодні будете вдома. Я сам чув, як наказували через телефон, щоб відпустили.

Але я не вірю. Тимчасом вістка кружляє в'язницею. При роздачі кави, в вікнах дверей по всіх усюдах вистромлюються голови, і один одному передають вістку про звільнення чотирьох в'язнів, чотирьох щасливців. Хто ці щасливці? За винятком одного італійського журналіста, що його келія знаходиться недалеко від моєї, про інших не можу довідатися. Я трушуся, як в лихоманці. Дивна річ! Ця радісна звістка мене більш збентежила, як попередні загрози близького розстрілу!

Я вже був давно зібрався, а по мене ніхто не приходив. Пройшло вже не півгодини, а добрих півтори, як наречті мене кличуть сходити до долу. Схожу, несучи валізку, яку була передала мені Ніна до в'язниці, і коцта підушку, що до валізки не влізли.

Перша людина, яку бачу посеред коридора, стоїть ніби на варті — висока, худорлява, з великими, ніби грячиковими очима і з рушницею на поготові: Бранд!

Я ледве не випустив валізки з рук. Він ще більше зхуд, ще більше зблід, — стоїть ніби справжній при-

вид, виходець із того світу. Бранд! Потім бачу моїх двох давніх знайомих — двох швайцарських шпіонів. Так от хто — щасливці! І я поміж ними! . . . Бодай з таким щастям!

Для мене вже ясно — куди, куди, а тільки не до дому! Неважко до Німеччини? Про можливість вивозу до Німеччини я давно здогадувався, і про неї ми навіть дискутували з Ніною під час єдиного нашого в'язничного побачення, внаслідок чого Ніна постачила мені теплое вбрання і зимові черевики. Але все ж . . .

— Ви по нас? — запитую я Бранда.

— Так, — відповідає він, дивлячись кудись понад мене. Що за фантомастична постать!

— Але куди?

— До посольства.

— А потім?

— Не знаю . . .

Дальші запити зайві. Збираємося й йдемо. При виході — Ніна. Господи, яке щастя!

— Ніно, мене вивозять! — виривається у мене з розpacнем в голосі.

Але Ніна вже тут, готова потішити. Тримає в руці ще одну маленьку валізку, яку принесла мені “на всякий випадок”. Я в розpacні не хочу нічого брати, але фон Штайгер ззаду, бачучи мою впертість, звертається члено до Ніни:

— Дайте мені, пані, у мене ж руки все одно вільні.

Дійсно він не несе нічого. Ніна віддає йому валізку, а сама припадає коло мене:

— Не турбуйся! Заспокойся! Все буде добре!

— Але ж зрозумій ти мене, — мене вивозять . . .

— Ні, ні . . . це тебе повезуть тільки на допит до посольства, і потім відпустять. Знаєш, за тобою той ін-

терв'юнував, і той інтерв'юнував . . . Це тільки формальності . . . Ось, побачиш, тебе відпустять.

А у мене нараз такий жахливий образ перед очима: та це ж Тоска! Тоска, що в своїй відданій любові й щирій вірі намагається заспокоїти Каварадоссі, який іде на розстріл . . . І ця думка мене так зворушує, що я вже не в стані нічого більш говорити і, замість використати останні хвилини й сказати багато важливих речей, які ще залишалося сказати, і які — несказані — лежали пізніше на моїй свідомості тяжким каменем докору й жалю, я мовчки поціував Ніну і сів на вказає місце. Прощай, прощай, ти моя люба Тоско! Ти ще не розумієш, що, може бути, ми вже ніколи більш не побачимось.

Авто рушило. Останні погляди. Останній мах рукою — і в очах залишився тільки спогад. Дорогий, як найдороща реліквія.

В Посольстві справа зразу вияснилася: з телефонічного наказу самого Гімлера нас мали привезти до Берліна.

Я підійшов до Бранда і попросив його протелефонувати до моєї жінки, що мене вивозять до Німеччини.

— Добре, — відповів Бранд, — я протелефоную. — Але це зайве. Вона це знає.

— Як знає? — здивувався я.

Але Бранд, замість відповіді, підійшов до валізки, яку моя жінка віддала була фон Штайгерові.

— Це та валізка, що вам передала сьогодні ваша дружина? Я зобов'язаний подивитися, що в ній.

І не чекаючи моєї відповіді, відкрив її, бо вона не була замкнена. З самої гори лежала груба зимова білизна, яка для Риму була затепла, і тому я її ще ні разу не

вбирав. Бранд мовчки погладив її рукою, подивився на мене, посміхнувся і — зачинив валізку.

Отже Ніна дійсно знала?

Пізніше, коли майже по двох роках я повернувся додому, вона мені говорила, що ніби якась невидима сила була погнала її вранці до в'язниці з тою валізкою, так що вона ще мене застала й змогла мені її передати, але позитивно вона дійсно нічого не знала, бо Борк і інші до останнього часу її запевняли, що мене, після формального допиту в Посольстві, напевно відпустять.

Більш я Бранда ніколи не зустрічав. Що з ним сталося пізніше — не знаю. Але, хоч він і був матеріальним виконавцем моого арешту й вивозу, не маю я супроти нього ніякого злого чуття. Самі його обов'язки були йому важким хрестом.

IV

В ПОЇЗДІ ДО БЕРЛІНУ.

І от ми в поїзді, в дорозі на Берлін. Повезли нас перше ваговозом до маленької залізничної станції Сантене-Баньї, в 11 километрах від Риму, бо до римського двірця, внаслідок англо-американських бомбардувань, поїзди вже більше не доходили, і всадили до німецького військового поїзду. Іхати зрештою не було так зле: відвели нам окремий переділ третьої класи, і ми цілком добре в ньому розмістилися. Поїзд був переповнений воjakама, що іхали в відпустку додому, і коридори були так забиті людьми, що не можна було рухатися. Ми ж сиділи досить комфортабельно, і це викликало неприязні погляди, а іноді й ще більш неприязні зауваження:

— Шпіонів везуть . . . Бач, як розсілися, а ми мусимо тут вистоювати!

Але на тому справа й обмежувалася, бо нас не тільки везли, але й охороняли. Один із Есесів, приставлених до нас, конфіденційно нас повідомив, що вони одержали наказ добре з нами поводитися, і в дійсності з нами таки добре поводилися, давали під час проїзду досить їсти — доброго хлібу до схочу і м'ясні, дуже смашні консерви . . .

Нас в переділі було шестero: два вище згадані швайцарці Шнайдер і фон Штайгер, італійський знаний жур-

наліст, спєціяльний кореспондент найкращого італійського щоденника "Іль Кор'єре д'Елла Сера", п. Д., дea хорватські дипломати, члени римського посольства п. Дубравич, комерційний аташе, і п. П. (точного прізвища не пригадую) і — я.

Про Шнайдера я вже оповідав. Він і тут терпів від задавленого за 16 місяців в'язниці голоду, і їв майже безнастанно, переплітаючи кожний ковток якоюсь фраزوю. Найулюбленішою його темою під час цієї подорожі було фантазування щодо націстських в'язниць і різних способів тортури, які в них вживаються, особливо в процесі допитування. Теми були не дуже виселі, і ми всі гуртом намагалися повернати його макабристичні описи й передбачування в жарти. Особливо жартувливим і дотепним виявив себе Дубравич, зрештою загалом добрий розмовник.

Другий швайцарець, фон Штайгер, один із нечисленних старшин дуже нечисленного швайцарського війська і доктор філософії, був, як виявилося, племінником швайцарського державного радника, кандидата на Президентуру (що потім був дійсно обраний на Президента Швайцарії), він висловлював надію, що його везли до Німеччини, може бути, в намірі виміняти пізніше на якогось важливого нациста.

— Адже, в моїй справі, — говорив він, — еже все ясно. Суд уже відбувся, мене засудили, і мене могли б або відразу розстріляти, як шпиона, або лишити далі в в'язниці. Якщо не зробили ані одного, ані другого, значить мають щодо мене якісь наміри . . . Допитувати ж мене знову нема пощо, — вже все сказано.

Дуже релігійний, з "Наподібненням Христа" Томи Кемпійського в руках, він був дуже товариський і все готовий чимсь допомогти.

Німці вважали, що журналіст Д. був замішаний в справу Бадольовського перевороту. Він брав участь в якихось переговорах з англійцями в Константинополі ще до перевороту і прилетів був до Риму разом з Бадольовським Міністром Зак. Справ. п. Гварильєю, що був раніше послом в Туреччині. Але він запевняв, що вся його участь в тих справах була виключно професійно журналістична. Проте, він був дуже пессимістично настроєний і казав, що, як старшина, і воєнний кореспондент, для німців, був зрадником, і тому підлягав розстрілові. Час від часу впадав в розпач, пригадував собі, як йому раніше добре жилося, бо він дуже багато заробляв, був багатий, мав гарну жінку, — і ніяк не міг погодитися, що для нього приходив кінець.

— Я скажу німцям, щоб робили зо мною, що хотять, аби не розстрілювали! Як вси захочуть, я буду їм говорити по радіо, буду писати в часописах, робити для них пропаганду. Мені зрештою байдуже, кому служити . . . Я хочу жити!

Нам усім робилося ніяково, від таких його слів, і ми поволі повертали все це в жарти або шукали іншої теми. Але ніхто з нас нہ сумнівався, що Д. говорив цілком широко, — це була цілковітно безпринципова людина, журналіст професійного типу, що пише за гроші, хоча в особистих зносинах і виявивсь милою та товариською сеoboю. Нам було його шкода, і ми намагалися його розважати. Один час він хотів вискочити в вікно і сховатися десь серед кущів та поблизуких лісів. Але ми відговорили його від божевільної затій. Всі ми були, окрім Штайгера, досить добре вдягнені, але він був в легесенському, хоча й в дуже елегантному плащі й сильно мэрз. Коли я це помітив, віддав йому свого коца, і він в ньому кутався, аж до самого нашого розставання

в берлінській в'язниці. Тільки й було потіхи, що грошей у нього було багато, і він накупив собі досить марок від наших сторожів Есесів. Розміняв і я тоді всі ліри, що мав при собі і отримав — 12 марок. Це був увесь мій капітал, — але й той мені нізніше не був потрібний . . .

Хорватські дипломати казали, що їх арешт був викликаний доносом одного таки з їхніх товаришів в Посольстві і відбувся на просьбу Хорватського ж уряду. Німці казали, що мали передати їх потім з Берліна до Загребу. Цікаво, як відбувся їхній арешт: їх запросили телефоном до німецького посольства, і там попросили, як і мене, "переночувати". Ночували вони там більше тижня, здається, в тій самій кімнатці, де і я ночував, але поводилися з ними добре. Про виїзд до Берліна їх заздалегідь повідомили, такщо їх жінки могли відповідно до того підготовитися, і вони везли з собою величезні куфри.

До нашого переділу заходили час від часу молоді Есеси з нашої сторожі і радо вели з нами розмови на всілякі теми. А що ми підтримували жартівливо-веселу атмосферу, якій підлягали і Шнайдер і журналіст Д., то й Есеси виявлялися в цій атмосфері звичайними, симпатичними, радими до сміху та жартів юнаками. Внаслідок того, між нами встановилися дуже добре, майже товариські відносини. І це випало мені на користь. Бо, одного разу, коли я знечев'я витягнув з кишені мій записник і почав його перелистовувати, Шнайдер, що сидів напроти мене, побачивши його, жахнувся:

— Як? Ви досі тримаєте у себе ваш записник? У вас його не відібрали?

— Та ні, — кажу, — у мене взагалі нічого не відібрали. З чим забрали, з тим я й залишився.

— Але ж цей записник . . . В ньому, мабуть, єсть і адреси ваших знайомих?

— Ну, ясно . . .

— Слухайте, мусите це зараз же знищити. Гестапо в Берліні не буде таке, як тут. Тут ще тільки вчаться, а там — люди досвідчені. Записник у вас напевно відберуть, простудіють, а потім питатимуть про кожну адресу, про кожний телефон. Одне, що можете наразити ваших знайомих на неприємності, а подруге і самі ви юнаучитеся, поки від того всього звільнитеся.

Я призвав йому рацію і почав рвати записник на маленькі шматочки і пускати їх в вікно, коло якого саме сидів. Нарешті, весь записник був подертий і я, кинувши останню жменю дрібних білих метеликів, з полегшенням зітхнув.

Кілька хвилин пізніше приходить до нас з черговими відвідинами молодий Есес, ніби начальник поїзду, що вже кілька разів бував у нас і пив з нами вино та жартував. Цікаво їм всім було побалакати з нами, бо наша група таки була сильно відмінна від звичайних арештантів. Крім того четверо — два хорвати та два швайцарці досконало розмовляли німецькою мовою і мали — особливо Дубравичч — невичерпний скарб анекdotів. І цього разу анекdotів не забракло, — але найкращий був той, що його нам оповів трохи згодом, посидівши, сам отої начальник поїзда:

— Сиджу я, каже, в моїому переділі, — а він сусідує з вашим, — коло вікна, коли нараз ніби зграйка білих метеликів б'є мене в лиці. Й ще, й ще. Дивлюсь, — все дрібні папірці. Виглянув в вікно: бачу, що хвилини з вашого вікна висувається чиясь рука, кине папірці, а воно, — ніби змовившись, — всі до мене. Назбирав добрих дві жмені

Я сидів червоний, як рак, — вся кров кинулась мені в обличчя, а всі, ніби змовившись, подивилися на мене, — подивився й начальник поїзду і — засміявся. І тоді, як на гасло,увесь наш переділ вибухнув рєготом. Сміявся і я, — але в душі кляв і Шнайдера, і себе, і отої привередливий вітер, що може деконувати такі штучки.

Так на рєготі все й кінчилося. Той Есес викинув в свою чергу папірці — не знаю, чи на вітер, чи куди інше, — і ніхто більше про них не згадував. Окрім мене, розуміється . . .

В дорозі ми нераз говорили про англо-американських летунів, — чи не почастують вони нас часом на якомусь більшому двірці градом бомб, — але ні! Обійшлося навіть без жодного алярму. Залізниці, наскільки ми могли бачити з поїзду, були цілковито в німецьких руках, — італійського персоналу було зовсім не видно. На двірцах взагалі мало народу, — кожний волів в ті часи залишатися вдома, бо їзда була важка й небезпечна. Разів зо два все ж підходили до нашого вікна, помітивши в ньому людей в цивільному, деякі італійці, питуючи, чи не можна б їм до нас влізти. Але коли ми їм пояснювали, що ми навпаки й самі звідци радо б вилізли, — сквапно зникали. Взагалі зникали, — навіть на платформі більш не залишалися . . .

Аж ось нарєшті й Брєнеро. Ось нарєшті й італійсько-німецький кордон. Ми всі на хвилю змозкаємо, поважнємо. — Прощай, Італіє! Чи ми ще до тебе вернемося? І коли? В яких умовинах? Я знов з досвіду, як важко після війни чужинцеві, — а я все залишався для Італії чужинцем, — переборювати кордонні труднощі. Та й на які засоби? Чи буде можливість заробити десь на дорогу? на прожиття? Як би мене, по приїзді до Німеччини, навіть звільнили б, що б я там міг робити, без ви-

стачального знання мови, з 12 марками в кишені? без такого потрібного для кожного журналіста приладу праці, як писальна машина? Супроти зими, в одному плащі, що видавався в Римі теплим, але вже тут на кордоні здавався легенъким-легенъким . . . звичайний собі протидощовий плащ . . .

— Цікаво, куди нас завезуть? — перервав сумні думки Дубравчич.

— О вас, як дипломатів, напевно до отелю, — жартую я.

— Аби тільки не до якоєсь підмійської вілли. — додає своєї Шнайдер.

— Поки людина знаходиться в звичайній мійській в'язниці, існує якась контроля закону, якась мінімальна гарантія, але як що хто опиниться в якій підмійській віллі, — там вони роблять все, що їм хочеться . . . Аби тільки не до підмійської вілли! . . .

В усякому разі ми всі були певні, що, з огляду на телефонічний наказ самого Гімлеря, якийсь теплий куток для нас всіх було вже приготовлено. Наші супровідники націсти запевняли нас, що коли б нас мали розстріляти, то могли б розстріляти й раніше, і що існують тепер приписи, що до шести тижнів в справі кожного арешту мусить запасті те або інше рішення, — отже через найпізніше шість тижнів і ми вже знатимемо нашу долю . . . Ці бідні обдурені юнаки запевняли нас і то — ми бачили — цілком щиро, що “німа понад нацистську справедливість . . . ”

І от, виїхавши з Риму 15 жовтня 1943 року в п'ятницю об одинадцятій годині, ми о першій годині вночі з суботи на неділю 17-го приїхали нарешті до Берліну.

Зустрів він нас дуже непривітно. Холодний вітер з неймовірною легкістю пронизував наші італійські одя-

ти, і ніхто навіть і не подумав вийти нам назустріч — не кажу, з китицями квітів чи бодай з чашкою гарячої кави, — але навіть із звичайним квітком на в'язничнє ліжко, про яке ми тепер, після довгої, виснажувальної безсонної подорожі, думали з певною — в інших умовинах, може бути й дивною — тugoю.

Ні, нам на зустріч рішуче ніхто не виходив. Наші супровідники, залишивши нас, під охороною, в цілком порожньому двірці, возилися з телефонами, дзвонили, викликали, ждали відповіді, репортували. Знову ждали, знову телефонували. Ми були голодні й холодні, і з побоюваннями прислухалися, чи не чути де англо-американських аероплянів. Ми ж ще з Риму знали, що Берлін дуже часто й ґрунтовно бомбардується, і то головно так звані воєнні об'єктиви, з яких двірці видавалися нам тепер найважливішими. Ми в Римі були звички, що початки бомбардування майже збігалися з гаслом алярму, — і ще не знали, що в Берліні між гаслом і початком бомбардування проходило щонайменше 20 хвилин. Але, якщо з неба нам ніщо покищо не загрожувало, то і тут на землі нас ніщо не потішало. Що близче до ранку, то холод міцнішав, а телефонічні розмови не приводили до жодного скутку. Аж нарешті, десь о пів до четвертої по нас таки приїхали два автомобілі і повезли нас, як ми довідалися, до головної в'язниці й одночасно місця осідку Центральної Гестапо. Впустили до двору величезного модерного палацу, але до самого палацу і не думали пускати. Знову наші супровідники зникли десь в надрах неприступної для нас покищо фортеці і провадили там якісь незрозумілі нам пересправи, а ми залишалися сидіти в автомобілях, тиснувшись один до одного, щоб якось було тепліше.

Я пригадував собі італійські забобони: "Ні венере,

ні марте, нон сі споза, нон сі парте" — себто ані в п'яtnицю, ані в вівторок не можна ані женитися ані кудись виїздити. А ми виїхали в п'ятницю, та ще й приїхали 17-го, що в італійців теж дуже нещасливе число. От тепер і сиди і мерзни, що тебе навіть до в'язниці не впускають!

Просиділи ми так у дворі, в автомобілі, — причому шофер, щоб, мабуть, розважитися та не заснути, починав час від часу сурмити в клякстон, — аж до шостої години ранку, коли нарешті, хтось, мабуть, таки проснувся і дав наказ нас впустити. Але не до келій — ні. Повели нас кудись ходами-переходами в якісь підвали.

Фон Штайгер, оптиміст, зауважує:

— Так краще, буде менш небезпечно від налетів.

Дійсно, мури видаються такі грубі, що їх хочби й зблизька з гармати гати, не розіб'еш.

Але ходи-переходи привели нас нарешті до вбиральень. Чистота, треба віддати справедливість, зразкова. Все аж блищить, таке чисте Дозволили нам помитися (але не викупатися, як ми вже були наївно понадіялися), і навіть не сперечалися, коли наші хорватські дипломати повитягали з своїх дорожніх несесерів бритви й почали голитися. Після них поголилися — їхніми ж бритвами — й ми, що бритв і взагалі ніяких несесерів при собі не мали.

Але — ні гарячої кави, ані ліжок. Сидимо на якихось дзигликах і куняємо. Нарешті прийшов якийсь гештапівський урядовець, посписував наші імена з усіма принадлежними подробицями, потім пішов і — знову нікого й нічого. Бачу, що не тільки всі ми нервуємося, але й наші супровідники почують себе не дуже приємно. Я підхожу до одного з них і починаю з ним балачку. Він, хоч і не охоче, все ж відповідає. Виявляється, що

всі ці наші супровідники спішаться додому, і що кожний втрачений день — і навіть кожна втрачена година — безповоротно втрачені для їх відпустки. Їм би хотілося якнайскорше здати нас на руки і бути вільними, а тут як видко, ніхто про те не думає... Він не може здусити в собі почуття гіркості, і говоре до мене не як до в'язня, а як до товариша по нещастю.

— Я ж мушу ще шукати свою рідню. Я не знаю, що я знайду. Чи я знайду свою хату, не знаю. Перед самим еїїздом я дістав звістку, що в Гамбурзі загинуло 22 людини з моєї родини...

Родина, нівроку, була численна.

— А ви — з Гамбургу?

— Так, я з Гамбургу, але моя хата тепер в Гановері, і я не знаю, що я там знайду.

По всьому видно, що стан речей взагалі не викликає його єнтузіазму. Чи це наслідок тільки втоми та обурення на довге, незрозуміле ждання?

Аж десь коло восьмої, наших супровідників відпустили, і нас п'ята високий похмурий гештапівець в цивільному. Наказав іти за ним. І знову довгі, безконечні ходи-переходи. Наш новий супровідник коситься на куфри наших дипломатів, які ті ледве тягнуть і нарешті не витримує:

— Забагато речей маєте!

— Так, — відповідає Дубравичч, — бо нам треба буде їхати до Загребу...

— Куди? — здивувався наш супровідник, і аж став на місці.

— До Загребу... Ви певно не знаєте... Нас мають передати до Загребу.

— Ах так? — вуста гештапівця зневажливо-насмішкувато скривилися. — Маєте рацію, про це нічого не знаю...

На наше здивування, після довгого мандрування, ми вийшли знову на двір, — тільки не на той, де раніше так довго чекали. Тут знову нас налаштували в два автомобілі і повезли. Куди? Чи не у яку підмійську віллу? — подумав я і, мабуть, кожний з нас.

По дорозі я приглядався Берлінові. Загально кажучи, він ще тоді не багато був збомбардований, але все ж і тоді вже час від часу попадалися цілком зруйновані будинки. Людей на вулицях було дуже мало.

І от ми спинилися. Перед нами була величезна будова, вибудована на зразок середнєвічних замків. Це була — в'язниця для кримінальників, відділ відомого Мобіту на Лієртерштасе № 3.

Перше враження, коли ми ввійшли до середини, було дуже приємне. Так, ніби ввійшли до якогось буржуазного отелю чи пансіону. Було тепло і я навіть сказав би — затишно. По всіх усюдах — квіти, білі запоночки на вікнах. Бракувало тільки канарків. Ми здивовано і задоволено переглянулися — здається, зовсім не так страшно, правда?

Але . . . це перше враження було цілком облудним. Коли, довгим коридором ми дійшли нарешті до високої брами, і коли та перед нами відчинилася, я мимоволі подумав: — “Залишіть всяку надію, о ви, що сюди входите”.

Передо мною був знайомий вже мені образ римської Реджіни Челі, але в ще більш грандіозних, вдало більш похмурих і непривітних рамках. І наглядачі, з якими ми мали до діла, нічим не нагадували, як ми зараз же переконалися, привітних молоденьких австрійських Есесів.

Тут був — Берлін. Тут була — Прусія.

V.

БЕРЛІНСЬКА В'ЯЗНИЦЯ

Почалося з реєстрації. Вишикували нас, шестero, в одну лінію на віддалі приблизно одного метра межи на мі i — з того моменту заборонено нам було розмовляти, — ніби муром розгородили. Регістрація тяглася невимовно довго. Урядовець, літній вже чоловік, кудись ходив, приходив, записував два слова, знову кудись ішов, розмовляв з наглядачами, які теж приходили, відходили . . . Час ішов. Ми все стояли. Було нудно й незрозуміло. Я почав розглядатися навколо себе, з цікавістю вдивляючись в величезні діри сталевих буд, що розходилися променями від осередку, в якому ми знаходилися, і що незабаром і нас мали в себе прийняти. Якими з цих залізних мережаних сходів, на які з цих підвіщених залізних мостків мусітиму я йти, щоб упасти зрештою на ліжко після двох безсонних ночей і виснажливої подорожі?

Але не вспів я ще й, як слід, розглянутися, як з одного мостка над нами залунав лютий крик. Якийсь наглядач, аж запіньючись від люті, щось кричав мені, чого я не розумів. Перегинаючись через поруччя, він, здавалось, ось-ссъ, як той хижак в джунглях, кинеться долу і впустить в мене свої пазурі . . . Я здивовано дивився на нього, не знаючи, чого він власне від мене хо-

че, а той ще голосніше й лютіше галасував. Нарешті, мої товариши, сильніші, ніж я, в німецькій мові, руками й голосом якось дали мені знати, що мушу стояти спокійно й рівно, не оглядаючись по сторонах.

Це було мое перше знайомство з тим нелюдським німецьким криком. І перші два тижні я з нього майже не виходив. За найдрібнішу річ на мене кричали, гірше, як на пса. Ці панове наглядачі були свято переконані, що кожний вже народжувався з точним знанням усіх в'язничних приписів, а коли ще й хто, як я, мав щастя джити до сивого волосу, то ясно, що ті в'язничні приписи мусів знати краще від Отченашу . . .

Нарешті якось нас, з Божею поміччю, таки зарегістрували і повели кожного окремо, по двоє в ріжні буди. В мої буді опинився Штайгер, з яким ми потім і зустрічалися — на віддалі — під час наших півгодинних прогулок у в'язничному дворі. Бо кожна буда мала свій двір.

Кілья моя була на третьому, останньому поверсі. В ній була велика шафа, ліжко, ослінчик, умивальник і параша. На шафі був наклеєний наказ дирекції в'язниці: — “В випадку бомбардування лягати на підлогу”. Подивившись в вікно, я перше зрадів, побачивши, що в ньому були тільки грубі грани, але не було сітки, що відбирала стільки світла, крім того, з вікна було видно просторий двір, потім в'язничний мур, за якими росли дерева. Далі були видні сади, будинки. Як краєвид — не так погано. А краєвид для в'язня — велика річ.

Але вже кілька хвилин пізніше, моя перша радість значно захмарилася — за муром пресіг поїзд, і трохи далі я побачив щось, що мені здавалося схожим на залізничний двірець. Знайтися в такому сусістві з залі-

зницею взагалі і з двірцем зокрема не було в моїй ситуації дуже потішним.

Я підійшов до ліжка. На ньому не було ніякої білизни, ані ковдри, — ми приїхали в неділю, і гардеробна цього дня не працювала, треба було ждати до понеділка. Матрац складався чесмусь із двох нерівних частин, — але обидві були однаково тверді, як камінь. То була злежана, Бог зна, від кількох років, солома. Але я був такий втомлений, що лідве ліг, зараз же й заснув.

Не знаю, скільки часу я спав. Проснувся я від божевільного крику: надо мню стояв наглядач і люто кричав. Виявляється — в'язень не має права лягати вдень на ліжко. Марно намагається я йому з'ясувати, що я ж дві ночі не спав і допіру приїхав. Він продовжував кричати, чимсь загрожувати.

Принесли їсти — якась брудна мокра сітка, в ній кілька кортоплин. і крім того — на два пальці якоїсь густої юшки в мисчині. Поставили миску на стіл, кинули сітку з кортоплею, пішли. Я, хоча й був голодний, подивився на ту сітку й на ту юшку, покрутив трохи сітку в руках, та й відійшов сумно до вікна. Як це все їсти? Ані ножа, ані виделки, ані ложки . . .

Яку годину пізніше, приходить знову — наглядач і в'язень прислугувач. Бряцають безчисленні замки та залізні засови, подзвонюють ключі — в відчинених дверях дві постаті. Виявляється, мушу віддати сітку, миска залишається мені на дальший ужиток. Беру обережно сітку двома пальцями. Віddaю. Бачу — сенсація! Наглядач, здивовано дивиться на прислугувача, потім на мене.

— Чому ж ви не їли?

— Як же його їсти?

Моя розpacливa віdpovідь виявляє всю мою недосвідченість. Послугач бере сітку, швидко розв'язує її і кидає знову на стіл.

— Істи з лушпинками? — дивуюся я.

— Чистіть ложкою.

— У мене нема ложки.

Виявляється, що я мав дістати ложку разом із постельною білизною, а що її не дістав, то не дістав і ложки. Щоб зарадити справі, послугач, за дозволом наглядача, приніс такі мені якусь стару ложку — до завтра.

Нарешті, залишившись сам, сідаю на ослінчик і починаю лупити ложкою картоплю. За весь час моєго в'язнення я мусів щодня займетися цією справою, варена картопля в кожухах була нашою головною поживою. Раз на день давали ще й шматок хліба, іноді додавали до нього шматочок сиру, в суботу ввечері — маленьке кільце ковбаски. Вранці — давали якусь теплу чорну рідину, яку звали кавою. Ввечері якусь кулешу...

Коли я вперше отримав свій шматочок сиру, я був поклав його до рота і зараз же виплюнув, — так він смердів і таким підс зрілим мені відався. Другий шматочок цього сиру, отриманий через кілька днів, я віддав одному з вечірніх наглядачів, що поставився буз до мене по людському, не кричав і навіть співчутливо бажав на добранич. Він здивувався моєму дарункові, але охоче його взяв. А третій шматочок я вже й сам із апетитом з'їв . . .

Другого дня вранці мене покликали до гардеробної, перевірили разом зо мною мої валізки, відібрали годинника, який мені жінка була принесла до в'язниці в Римі, і дозволили взяти з собою в келью близину, коца та подушку. Книжки та деякі ліки від простуди, які я мав з собою, прийшлося залишити в гардеробній. Залишилася там і пляшка коньяку, яку мені жінка передала була саме в день від'їзду (бо я кілька останніх днів в Римі був сильно перестужений), — все це я дістав назад,

коли мене перевозили до Оранієнбургу, — все, за винятком пляшки коньяку, від якої не залишилося сліду.

Почалося мое регулярне в'язничне життя. Одним із найважчих моїх обов'язків було застидання ліжка: в'язничний коц лежав в спеціальному довгому мішку, і бранці приходилося витрачати чимало зусиль, щоб цей мішок з коцом вкривав все ліжко й подушку, не роблячи жадних зморшок. Зморшки на ліжку були взагалі дуже небезпечні — вони вказували, що в'язень сидів на ліжку, а це, як я вже зазначив, було суворо заборонено. Сидіти можна було тільки на маленькому ослінчику без спинки.

Чимало крику наслухався я, в перші дні, за це ліжко. Аж одного дня мене відвідав один із інспекторів в'язниці, що завідував розподілом праці між в'язнями. Він зацікавився мною і довідавшись, що я навчав української мови в римському університеті, почав відчліво називати мене "паном професором". Подивившись на мое ліжко, він закликав одного з в'язнів послугачів і наказав його навчити пана професора, як стеліться ліжко.

— Пан професор, мабуть, ніколи не застеляв ліжка. Йому, мабуть, застеляла його жінка. Правда, пан професор? Чи, може, покоївка?

— Так, пане інспекторе, покоївка. У мене, та і в моєй дружини, було багато іншої роботи . . .

— Так, так, я розумію . . .

— Ви, мабуть, тепер тут нудьгуєте без роботи, без ваших книжок?

— Так, я уже просив про книжки . . . Як зауважуєте, я по німецькому не добре говорю, і вже в перший день моого сюди приїзду сказав був наглядачеві, що хотів би мати якусь німецьку грамавику . . .

— І він? . . .

— А він на мене почав кричати, що я мушу забути про якісь там “хотіння”, що “хотіння” бувають тільки на волі, а в в'язниці в'язень мусить не “хотіти”, а робити, що йому приписано . . . Пане інспекторе, на мене тут взагалі так кричати, як я вдома на пса не кричав. . .

— Так, так . . . Бачите . . . Наші наглядачі мають таку вже систему. У нас же тут кримінальна в'язниця. Привсідять всяких злодіїв, душегубців. З ними треба гостро. Ви, правда, інакше. Ви тут гість, але поводиться з всіми мусить, як зо всіми . . . Зрештою, привичка . . .

— А чому я тут гість?

— Бо ви в'язень Гештапо, а наша в'язниця належить Міністерству Справедливості . . . Коли Гештапо не має місця по своїх в'язницях, вона винаймає кельї у нас.

— Винаймає?

— Ну, певно. Адже ж ми — цілком інші установи, інші бюджети. За кожного в'язня, Гештапо платить нашій адміністрації півтори марки, 45 марок в місяць . . .

— Ага . . . Так, звіччить, я тут тільки тимчасово? Можу, як звільнитися місце в якій гештапівській в'язниці, мене туди візьмуть?

— Дуже можливо . . . але я не знаю . . .

На прощання, цей інспектор, імені якого я, на жаль, ніколи не довідався, запевнив мене, що за кілька днів я отримаю книжки до читання, а покищо запропонував мені — для вживання безконечного часу — складати маленькі пакуночки листовного паперу для вояків на фронти:

— Це діло християнське, — зауважив він з посмішкою.

Я не знов, як прийняти цю пропозицію — чи за форму ввічливого наказу, чи за форму справжнього співчуття. Тому тільки подякував. А на другий день мав уже в кельї купу листовного паперу, який складав — по 12

листочків до купи, приглажуючи їх спеціально зробленим для того дерев'яним струментом — німці й для цього вигадали спеціальний струмент!

А ще кілька днів пізніше мав я дійсно дві німецьких книжки для читання і — нову зустріч з інспектором в моменті чоргового крику.

При кінці жовтня в Берліні було вже досить холодно, а головне дуже часто мріачив непрелемний в'їдливий осінній дощ. Годі вже було виходити на прохід без капелюха. І от, коли прийшла моя година, і наглядач, відчинивши мої двери, пішов далі, я, вбравшись в пальто і капелюха, намірився спокійно сходити з своего третього поверху. Але не дійшов я ще й до сходів, як чую, вже хтось щось кричить. Не знаючи до кого там крачати, я продовжую спокійно йти до низу. Але в міру того, як схожу все нище, крик все зростає. Кричить наглядач не тільки з моого поверху, але й з нижчого. Кричать два наглядачі з низу, — і я вже бачу ясно: всі вони кричать таки до мене. Що за чорт? В чому справа? В загальному крику не можна нічого розібрати. Внизу у сходів бачу — чекає мене хтось, готовий накинутися на мене але нараз, упізнавши мене, спиняється. Це той інспектор:

— В чому річ? — перший запитую я його.

— Але ж капелюх! — вихоплюється у нього.

— Капелюх? — повторюю я, не розуміючи.

Я здіймаю капелюх і оглядаю його, Капелюх, ніби, як капелюх, нічого особливого.

— Не розумію, — кажу я, повертаючи капелюха на всі сторони.

— Але ж не можна вбирати на себе капелюха, поки ви ще не на дворі!

От в чому річ! Звідки я те можу знати? Всі наглда-

чі ходять в беретах, і це мені видається цілком раціональним, бо в к'язях — огрівання, а по цих сходах — холод і дме.

На тому справа й кінчається, і я відбуваю спокійно своїх півгодини, гоняючи в колі гусаком за іншими в'язнями, дотримуючи встановленої відалі, бо час від часу чути наказ:

— Віддалъ дотримувати!

Але наступного дня, хмари розійшлися, і — замість мряки — синє небо і сонечко, що нагадує мені Італію.

У мене взагалі, від народження життєрадісна вдача, а крім того ще й принцип — іти назустріч життю з посмішкою, завжди, коли тільки можна . . . Бо трапляються все ж моменти, коли при найбільшому бажанні посмішка таки не з'являється, вуста не слухаються . . . Але того дня було таке гарне сонечко! . . . І я, вдахаючи глибоко свіже повітря, байдоро ступаю величим колом, всміхаючись до неба, всміхаючись до сонця. Ми йдемо проти сонця. А в середині нашого кола, крутиться ще одне, менше, в протилежному напрямку, потім ще одне, найменшє, паралельно з нашим . . . Ходимо. Використовуємо півгодини свіжого повітря й руху, щоб потім повернутися обновленими до своїх келій. І от знову — крик. І знову очі всіх звернені на мене. Але ніхто не спиняється, всі йдуть далі гусаком один за одним, кругом, кругом . . . І я не спиняюсь, іду далі, хоча, може бути, моя посмішка трохи блідне, корцюбиться . . .

— Чого ви смієтесь? Що тут смішного?

Ага, таки дійсно до мене.

— Я не сміюсь . . .

— Як не смієтесь?! Чи я не бачив? Я давно за вами стежу. Хто ви такий?

Називаю себе.

— Аа, чужинець . . . Якої національності? Звідки?

— Українець . . . З Риму.

— Українець? З Риму? — повторює здивовано наглядач. — Але чому ви смієтесь?

— Та я не сміюсь . . . Вийшов ст із келії на сонечко і трохи — радію.

Наглядач знізує плечима:

— Ідіть на місце.

Більше мене в цій в'язниці за посмішку не чіпали, але в Оранієнбурзі ця сцена відбулася знову і в ще гостріших формах. Але потім — звикли й там.

Дивувало німецьких наглядачів моє всміхнене обличчя, але зрештою мусіли визнати за мною це право — всміхатися. І поволі навчилися теж трактувати мене більш по людському.

Так пройшли два тижні. Я залишався в суворій ізоляції. Всі мої проосьби про дозвіл написати листа до дому, залишалися навіть без відповіді. Аж нарешті 30 жовтня вранці наглядач відчиняє двері трохи раніше від звичайного й наказує виходити. Я думав, що на прохід, але він повів мене в протилежний бік, привів мене до реєстраційного столу і покинув. Урядовець наказав мені стати під мур. Я став. Час ішов. Скільки його пройшло?

Вихідні двері відчинилися і впустили високого огryдного чоловіка, якому вказали на мене. Він підійшов назавв моє ім'я і представився як урядовець Гештапо. Пізніше я довідався, що звали його Верзингом. Був він, мабуть, німцем з Росії, бо добре говорив по московському і розумів навіть по українському. Через його руки переходили пізніше всі політичні українські діячі. Він сказав мені, що повезе мене до Гештапо “на розмову”.

Поїхали. Привезли до гарного, великого, цілком монументального будинку, якого широкими сходами зійшли ми на третій чи четвертий поверх. Подорожі — на сходах таки — зустріли ніисокого, добре вгодованого добродія, з яким зараз же мене Верзинг познайомив:

— Комісар Шульце.

Шульце, аавернувся й пішов з нами. Ввели мене до гарно вмебльованої великої кімнати, з великим радієвим апаратом, двома бюрками, килимами на підлозі і портретами нацистських державних діячів на мурах. Мене посадили в зручне крісло, і — почали балзичку про те, та про це. Шульце питав, як іхалося, яка погода в Римі, як італійцям поводиться. Але Верзинг одного разу закинув:

— Що це ви пишете по часописах? Не подобаються нам ваші писання.

Тимчасом прийшла панночка — протоколістка і Шульце почав офіційний допит.

Дуже довго списували мою біографію, починаючи з часів Центральної Ради, причому я сконстатував, що як Верзинг, так і Шульце в українській справі цілком нові люди. Пізніше вони в ній спеціалізувалися, але коли мене допитували, виявляли застрашливе нещаство. Верзинг крім того був явно московофільського наставлення і підходив до української справи скоріше з московського, ніж з якого іншого, штандпункту.

Покінчивши нарешті з моєю біографією, Шульце скомандував машиністці, щоб написала:

— До справи!

Двохгодинний допит мене вже досить втомив, але почувши, що переходимо “до справи”, я набрався нових сил. Цікаво було все ж знати, в чому полягала та справа.

Може в тих статтях, що на них натякнув Верзинг? Але Шульце сказав:

— Як видно з вашої біографії, ви належете до так званих українських політичних діячів . . .

— Почаста, — пітерував я, — моя головна діяльність наукова і журналістична . . .

— Може бути, але нас цікавить політична сторінка... Ми знаємо, що ви були зв'язковим між українськими націоналістичними організаціями в Європі і в Америці. Ви інформували українські організації в Америці про стан української справи. Де це ваше листування?

— Мое листування я поставив до розпорядимості ваших людей, що переводили трус, і вони нічого не знайшли.

— Так, вони нічого не знайшли, але ви мусите нам з'ясувати, чому вони нічого не знайшли . . .

— Очевидно, тому, що не було чого знаходити . . . Ви перебільшуєте мою роль щодо інформації Америки, — я був журналістом, кореспондентом українських часописів, і цим моя роля вичерpuється. Те, що я писав, було в часописах, і кожний може те прочитати.

— Ми знаємо, що ви писали не тільки те, що друкувалося в часописах. Крім того, ви належали до давніх членів ОУН, ви листувалися з Консвальцем, ви листувалися з Мельником, — цього ви не можете заперечити, — де це все листування?

Я мовчав, збираючись з думками.

А Шульце продовжував:

— Ми мусимо мати всі ці папери. Ми хочемо знати, яку саме політику вели українські націоналісти. Бо ми маємо підстави підозрівати, що вона була нам ворожа. Нічого не було б легшого спростовувати цей закид, показавши нам, що ви саме писали.

Тоді двері розчинились, і увійшов до кімнати молодий ще, по військовому вбраний, чоловік (Верзинг і Шульце були в цивільному), з хлистом в руці. Лице його було ненормальне бліде, і очі мали в собі якийсь гарячковий блиск. Його вигляд мені рішуче не сподобався.

Всі повставали, і Верзинг представив мені військового:

— Наш шеф . . .

Пізніше я довідався, що звали його — радником Вольфом.

Хвилину він гостро дивився мені в очі, потім, поставивши ліву ногу на стільця і, обпершись на неї ліктем, запитав Шульце, помахуючи хлистом:

— Отже, до чого ви дійшли?

Шульце йому стиха доповів, і тоді Вольф сам звернувся до мене:

— Що це там у вас за папери були в шафі? Нам написали, що сила всяких паперів, але нічого, що нас цікавить.

— Мої журналістичні та наукові матеріали. Двадцять п'ять років збираю матеріали до української енциклопедії, а крім того всякі витинки з часописів та журналів, що можуть служити для поточнії журналістичної праці . . .

— А ваше листування?

— У мене не було часу на якесь широке листування...

— Чи ви хочете цим сказати, що ви ні з ким не листувалися? Думаєте в нас вмовити, що ви не листувалися з заокеанськими організаціями і не мали в цих справах інструкцій від Коновалця та Мельника?

— Не думаю нічого нікому вмовляти, але хочу тільки ствердити, що з заокеанськими організаціями вів ли-

єтування, поскільки того вимагала моя журналістична праця . . . А від Коновальця і Мельника не мав в цій справі ніяких інструкцій, бо на то були інші люди.

— Хто, наприклад?

— Сціборський і Грибівський, — відповів я, знаючи, що їм уже нічим не зашкоджу.

— Добре, ми вже маємо архів Сціборського, і ми його перестудіюємо. Але нам відомо, що у вас теж повинні бути цікаві нам речі . . . Де ваше листування? Якщо ви нам правду скажете, і наші люди привезуть вказані фами папери, ми вас зграз же звільнемо. — Якщо, розуміється, в них не буде чогось, що викаже вашу антинімецьку політику . . . — додав він, по хвильці . . .

— На жаль, нічим не можу вам служити. Мое листування, зрештою, моя приватна справа, і я не розумію, чому я, не-німець, не маючи ніколи ніякого відношення до Німеччини, мусів би давати своє листування німецькій поліції . . .

— Не розумієте? Гм . . . Вам же гірше. Але подумайте — нашо вам ускладнювати ваше становище? Ми ж можемо наказати ще раз краще пошукати . . .

Це м'єне злякало. Сконстатують чого доброго, що паперів поменшало, бо Ніна ж напевно ще "почистила" . . . і тоді ще й Ніну заб'ярутъ . . .

— Однаково нічого не знайдете, — відповів я. — Я все своє листування знищив.

— Як? що? Чому знищили?

— Знищив і все. Займало забагато місця.

Вольф випростався.

— Отже вас розстріляти треба! — крикнув він мені люто. — Намагаетесь заховати кінці в воду.

— Нічого не намагаюсь. Там не було нічого для вас цікавого. Зрештою, це, повторюю, були мої приватні

папери, і я міг зробити з нами, що вважав за ліпше.

Віз сверлив мене лютими очима. А потім, наставивши на мене вказівного пальця з випростаною рукою, гукнув мені:

— Неправда! Ніколи не повірю, щоб ви могли знищити своє листування. Ви занадто студіювали історію, щоб нічого не зберегти. Які можуть цікавити будучих істориків України. Неправда. Ніколи не повірю.

Я мовчав.

Вольф сердито звернувся до Шульце:

— Він мусітиме сидіти тут, аж поки не скаже, що зробив із своїм листуванням.

І вийшов, залишаючи по собі важку атмосферу.

Шульце почав мене переконувати, з виглядом дуже сприянної людини:

— Слухайте, ну що ви говорите неправду? Тільки ускладнюєте ваше становище . . . і наше. Це ж ясно, що ви не могли знищити листування, якщо ви мали з Коновалцем, Мельником і іншими вашими видатними людьми. Це ж абсурд! Скажіть тільки, де ви склали наші папери, і ми вас напевно випустимо.

— Добре, — сказав я, по надумі. — Я дійсно сказав неправду, але частинно. Я дійсно знищив частину паперів, що зрештою не могли нікого, як я вважав, цікавити, окрім мене, а частину, що вважалася мені більш цікавою і вартою збереження, я переховав поза хатою . . . Але зовсім не тому, щоб там було щось для вас цікавого . . . Просто, хотілося їх зберегти перед бомбами . . .

— Де саме? — радісно вигукнув Шульце, поглядавчи тріумфально на Верзинга та секретарку.

— Цього я не можу сказати. Та коли б і сказав, ви однаково не могли б їх узяти.

— Чому?

— Бо вони поза кордонами Італії . . . в одній нейтравльній державі . . .

Вєрзинг нахилився до Шульце і сказав йому впівголоса, але так, що я міг почути:

— Я завжди говорив, що вони мають осередок в Швейцарії.

Шульце відмахнувся від нього і звернувся знову до мене:

— Було б все таки краще для вас, коли б ви точно сказали, де вони знаходяться . . .

— На жаль, не можу.

І трохи помовчавши, додав:

— Крім того, повторююще раз, я не вважаю жадної логіки в тому, щоб я, українець, що не мав ніколи нічого спільногого з Німеччиною, мусів би віддавати німецькій поліції своє листування. Це мої цілком приватні папери, мое приватне добро. Коли б ви були ще силою їх у мене відібрали, я міг бипротестувати, але — сила була б ваша . . . Але щоб я тепер добровільно сам їх вам віддавав, — це виключена справа.

— Цэ ваше останнє слово?

— Так, останнє слово.

Шульце почав нервово ходити по кімнаті. Всі мовчали. Я теж мовчав. Останнє слово було сказане. Походивши трхи, Шульце вийшов.

— Пішов радитися з Вольфом, — подумав я, і в серші трохи похололо. — Чорт його знає, може ще почнуть мучити? . . .

Шульце не було досить довго. За кілька хвилин вийшов і Вєрзинг. Залишилась тільки секретарка, гарненька паннечка, що співчутливо, як мені здавалося, дзвінилася іноді на мене. Потім вийшла й вона, але вернувся

Верзинг, який почав мені дорікати за мою впертість.

— Однаково, — казав він, — це вам нічим не послужить. Ми вже тримаємо всі ніжки в руках, і можемо зарештувати Мельника, як тільки захочемо. Він думає, що може творити в тоталітарній державі якусь іншу державу, ха-ха-ха! що за нгївність! Поки ще Україна була під большевиками, ми дивилися на це крізь пальці, але коли Україна наша . . .

Він не кінчив фрази, алэ не було й потреби. Все було вже давно ясно. Мені тільки було страшно за приятелів, які ще знаходилися на волі, працювали, конспірували, вірили, що провадять якусь велику політичну роботу і, можливо, навіть не підозрівали, що вже давно були в павутині, і що жахливий павук тільки вибирає хваліну, щоб на них кинутися . . .

Хвилина ця прийшла аж три місяці пізніше: 27 січня 1944 року всі провідні люди з українського націоналістичного руху в Німеччині, Франції (під німецькою окупацією), та в Галичині були заарештовані і вкинені до німецьких тюрем, де почалися безконечні допити. Оттоді те Шульце й Верзинг мали нагоду висипати лізува-тися в українському русі.

Чимало людей, а м'ж ними і поет Ольжич — Кандиба, син несмертального Олеся, заплатили й своїм життям.

Тсді я цього ще не міг знати, бо віщуном не був, але глибоко передчував і побоювався, і хотів був з усіх сил попередити, і болів зо свідомості своеї безсилості. Бачив приятелів в смертельній небезпеці і — не бачив будької можливості їм дістогти.

Це був важкий момент. Це були важкі думки, від яких я першій ночі після того допиту не міг спати . . .

Нарешті повернувся Шульце і, навіть не дивлячись

на мене, наказав мені вийти і щось сказав Верзингові, чого я не зрозумів.

Верзинг повів мене якимись довгими коридорами, по між зачиненими дверима з написами в роді: "Вхід заборонений", аж поки не вивів мене до якоїсь зашкляної великої веранди, де по кутках сиділи за двома столами якісь люди в військовому, мало симпатичного вигляду...

Мене тут посадили на стілець і наказали сидіти.

Думаю, що пресидів я тут не менші двох годин. Думалося: чи не готовути якихось тортур? Нарешті прийшов знову Верзинг і відвіз мене назад до моєї в'язниці. На прощання я спитав його, чи завтра мене візьмуть знову на допит.

-- Ні, — сказав він, — завтра неділя, але в понеділок напевно.

Але пройшов і понеділок, і вівторок, і середа і багато, багато інших днів. Мене більш не брали на допит, і ма рно я, — особливо перші безсонні ночі, — обмірковував свої попередні відповіді, думав, як і що сказати. Більше мене на допит, аж до самого моого звільнення, не брали.

Можливо, що в тому було моє щастя, — бо, мушу призватися, і після першого допиту я повернувся до кільї цілком — від нервового напруження — резбитий. А тимчасом декого з пізніших арештованих, як от інж. Селешка, переслухувано до 48 разів, і то часто навіть вночі, довгими годинами.

І знов потяглося моє одноманітне в'язничне життя. З наглядачами вже встановилися більш можливі відносини, — ніхто більше на мене не кричав, а діхто навіть по тихеньку виявляв мені свої симпатії. Був навіть один такий вечірній, що намагався вмовити в мене надію, що большевики скоро відберуть усю Україну і повернуть їй

справжню незалежність . . . А щодо мене особисто, то, невно, я мусітиму сидіти до кінця війни, але кінець той, хвала Господеві, вже таки не далекий, бо сил більш ні-ма терпіти . . .

VII

НАС БОМБАРДУЮТЬ.

Час від часу чути було бомбардування Берліна, але, покищо все досить далеко, і на підлогу лягати, як того вимагав в'язничний припис, не приходилося.

Після допиту, мою ізоляцію ще більш посилили, — навіть на спільному проході, мене виділили з загальної маси, відвели мені окремий закуток у дворі між в'язницею й муром, і я мусів сам там кружляти то зліва направо, то зправа наліво, себто по сонцю, чи проти сонця, відповідно до наказів наглядача, що намагався внести в той спосіб трохи різноманітності! . . .

Мого товариша по римській в'язниці та по подорожі до Берліна, фон Штайгера більш в моїй буді не було, і я вже не міг бачити, як він маршивав в одному світлі, потираючи постійно руки від холоду, — свій плащ він ще в Римі комусь подарував, як непотрібний. Від в'язня цирюльника, що приходив двічі на тиждень нас почерзі голити, довідався, що його кудись вивезли . . . І було жаль, бо все таки бодай деколи вдавалося, повертаючись з проходу, п'янинутися якимсь словом . . .

А тут ще й летунські напади все більш учащали і все більш наближалися. Все поміж сімою та восьмою годиною вечора приходилося чекати алярму. Світло гасло, і підносячи до гори синій папір, яким затемнювано вікно

євечері, можна було бачити далеку заграву і чути якийсь неприємний гуркіт, що сповнював повітря тривогою. 18 листопаду було вже таке бомбардування, що я лягав на підлогу під вікном, але буря пройшла ще раз мимо, хоча заграва від пожеж довго стояла на небі. Робилося якось моторошно. Адже під час бомбардувань звичайно все тікає до пивниць, до якогось сховища, а ти тут залишаєшся ніби навмисне виставлений під бомби, замкнений численними замками та засовами на останньому поверхі під дахом. Головне мене лякала деревляна підлога: якщо загориться, згориш живим, будеш бачити, як полум'я поволі підходить, підходить . . .

І от прийшло 22 листопада. День був такий з самого ранку туманний, небо так низько звисало над самою землею, що мені здавався неможливим летунський напад. А тимчасом саме того дня, чи вірніше — вечора я пережив перший дійсно жахливий налет.

Коли почалося бомбардування, я вже лежав в ліжку. Отже стягнув негайно коца, послав на підлозі під вікном і ліг. Підлога під мною і мур коло мене — товстознай півметровий мур — ходили ходором. В кельї було димно й курно. Я навіть не помітив, за страшним гуркотом, коли вилетіли шиби з вікна. Я тільки чув, як вітер ходив по хаті. Шиби ж розлетілися на дрібні шматочки і пролетіли надо мною. Пізніше я знайшов ліжко вкрите шаром дрібного шкла, сажі та пороху. Посеред гуркоту бомбових вибухів, чути було ще й невгавниий грюкіт в сотки дверей та розпачливий крик в'язнів: — “Відчиніть!” “Горимо!” “Рятуйте!”. В моїй кельї чергувалися червонясті відблиски вогню з сліпуче - білим світлом світляних бомб. Іноді в кельї ставало так ясно що можна було б — коли б була охота — знайти голку в найдальшому кутку. В найкращу сонячну по-

году ніколи ще не було так світло в моїй кельї. Але від цього неймсвірного світла робилося якось невимовно моторошно: ніби хтось говорив тобі в підсвідомості — “ні, брате, тепер не сковаєшся!” Дійсно ховатися було нікуди. Я ввесь третмітів, як у пропасниці. І щоб опанувати те третміння, я підвівся. Зуби мимоволі цокали, але коли я виглянув в вікно, нараз все третміння зникло. Якийсь незвичайний спокій зійшов на мене. Я почав збирати свої речі. Вбралася, надів на себе все, що міг, і з решти білизни та дрібних речей зробив невеличкий пакунок. Все, що я міг бачити з вікна, горіло. Горіли всі будинки, що знаходилися в полі моого зору; горіли два поїзди на залізничній колії за муром, і один патротяг безнастанно божевільно верещав, як великий нездорізаний підсвинок: горіла й наша в'язниця в кількох місцях, а головне горів дах просто надо мною, і снопи іскор час від часу зривалися з гори і розсипалися під моїм вікном.

Зібрали речі, я став коло дверей, готовий вискочити, як тільки вони відчиняться. Була в мені якась певність, що хтось таки прийде відчинити. Слухаючи, як з усіх усюд доносився до мене гуркіт в двері та вигуки про поміч в'язнів, я й собі час від часу гупав кулаком у двері, щоб часом мене не забули. І от нарешті, коли бомбардування вже закінчилось, двері таки відчинилися і на наказ: — “Швидше! Швидше!” я вискочив з кельї, озирнувся, побачив, що з одного боку вже не було проходу через полум'я, але з другого можна було ще цілком добре добігти до сходів. Збігши ними, я опинився в коридорі, де вже було повно в'язнів. Трехи обік від нас горів дах, бігали пожежники та вояки, намагалися гасити. Просте, вогонь ні вщухав, і зрештою нас вивели в просторий великий двір під дощ і сильний хо-

лодний вітер. На щастя, я мав на собі не тільки всю мою одягу, але й коца та подушку, яка, засунена за пазуху плаща, дуже добре захищала мене від вітру. Але дехто з в'язнів так мэрз, що було жаль дивитися.

Тоді я вперше побачив і пізнав німецьких польових жандармів, яким було доручено підтримувати лад між в'язнями. Тоді багато неймовірного, що про них оповідалося, зробилося мені ймовірним. Це були якось звірі, а не люди. Вони що - хвиляни готові були вдарити, штовхнути, кинутися на в'язня з найгіршою лайкою ні за що, ні про що. Коли, після кількох годин стояння на дворі, нас нарешті почали розчисляти на п'ятidesятки і вести до якоєсь зацілової більш - менш будівлі, де були раніш в'язничні майстерні, при вході ні жандарми знову перевіряли рахунок. Коли дійшла черга до мене, один із двох, що стояв при дверях, вигукнув: "Вісімнадцятий!" схопив мене за руку повище ліктя, шарпнув що-сили перше до себе, потім від себе, так що я крутнувся на місці і потім просто кинув мене в двері. Тут же стояли коло дверей виці урядовці в'язниці, в тому числі і той інспектор, що вчив мене застеляти ліжко та не носяти капелюха в в'язниці, і всі вони, без сумніву, бачили брутальну поведінку жандармів, але ані один із них не зробив найменшої спроби їх якось угамувати . . .

В тих порожніх майстернях ми провели рештку ночі. Тут я зустрів моїх товаришів по подорожі — двох хорватів та Шнайдера. Не було тільки італійця. — він уже в в'язниці почав був писати профашистські статті до мілянського "Іль Корде ре делля Сера" і його зрештою випустила, — та Штайгера, про якого я вже згадував. Невважаючи на втому безсонної ночі та не аби яких переживань, ми провели час досить приємно, вперше маючи можливість поговорити та пожартувати після та-

кої довгої мовчанки. Дубравич наспівував французькі та італійські куплети, яких він знову безконечну кількість. Тут я вперше познайомився і з двома українцями з Союзької України: два молодики, які не викликали у мене ані довір'я, ані симпатії: хоч і називали себе українцями і зо мною говорили по українськи, як тільки від мене відходили, починали говорити між собою по московському . . . Дарма, що обидва мали прізвища на . . . єнко!

Вранці почали нас знову викликати та перераховувати, казали, що мали нас розвесті по ріжких в'язницях: всіх, за винятком нас, чотирьох, що знаходилися тут у розпорядженні Гештапо. Отже, поки з Гештапо незадовільно щодо нас якийсь наказ, мусітимемо залишатися тут. Зрештою, коли в'язниця звільниться, знайдуться для нас добре кельї в місцях підвалах . . .

Але зрештою ніхто нікуди не поїхав, — бо, як виявилося, це останнє бомбардування відбилося не тільки на нашій в'язниці, але й на всіх інших берлінських в'язницях, і перевозити не було куди. Отже, десь по полуничному повернулися ми — кожний до своєї кельї. Повернувся і я до своєї — холод, бруд, сажа, порох . . Шиби вибиті, опалу жодного, електричності нема , і навіть водопровід та клоачна система пониженні. Парашу треба було виносити не до дверей, як було раніше, але аж у двір, де було викопано відповідну яму. До того ж мені — кілька днів — прийшлося виносити ще й парашу моого сусіда, який, як я бачив, був скоганий. Пізніше, я довідався від одного з тих совітських українців, що якраз знайшовся в кельї недалеко від мене, що під час бомбардування два в'язні, здається таки німці, які мали спільну келью однім поверхом нище від нас, не маючи можливості вийти дверей, щоб врятуватися від небезпеки згоріти жи-

єими, пробили дірку в мурі! Я сам потім бачив ту величеньку дірку. Отже їх обвинувачували, що вони ніби хотіли втікти — пробиваючи дірку у внутрішній коридор! — закували по руках і ногах і дали мені в сусіди, кожного в окремій кельї. Не було у них ані ліжка, ані стільця, — мусіли спати на голій підлозі. А це ж була зима, і вікна були без шиб!

Впродовж трьох тижнів — до 12 грудня — я ні разу не роздягався. Ні разу не голився. Вмивався ледве — ледве, бо води було так обмаль, що треба було залишати на пиття. Залягав в ліжко о чвертій годині пополудні, — бо тоді вже в Берліні темніло, це ж були найдовші ночі, — і пролежував, коли дозволяли бомбардування, — до восьмої години рано, — не було електричності, отже не було можливості вставати раніше. Довгі — довгі ночі проводив, прислухаючись, чи не літять англійські чи американські летуни, і думав: — Господи! Це ж було б так абсурдно, щоб я, українець загинув в німецькій в'язниці від англо-американської бомби!" І тоді я молився.

Я був свідомий того, що тільки чудо могло б мене врятувати. Бомбардування повторювалися з перервами в два - три дні чотири - п'ять днів підряд. І то які бомбардування! Ще двічі горіла моя в'язниця, хоча й не так сильно, як першого разу, — і кілька разів запальні бомби вибухали впрост у мене перед вікном. А кілька разів моя келья ходила ходором від вибухових бомб, що рвалися в безпосередній близькості! Та вибухових бомб я якось не боявся, — думалося: ударить, і не помітиш! Але запальні бомби — то був дійсно мій жах: вскочить така в вікно чи може проб'є дах, і — спробуй тоді гасити!

Тиждень пізніше, мене перевели одним поверхом ни-

ще. Там я почував себе спокійнішим. Для вибухових бомб певно ріжниці не було ніякої, але перед запальницею я почував себе вже в деякій безпеці.

Хоч як я не кутався, хоч як не піддягав коца під плаща, щоб захиститися від холоду, але від перестуди та-ки не вберігся. Коли ж я спробував запитати про ліка-ря, почув у відповідь, що тепер лікарі занадто заняті, щоб займатися в'язнями!

12 грудня мене сповістили, що мене звільняють. Так, так, звільняють! Мушу зібрати всі свої речі, а також ті в'язничні, що отримав в гардеробній, щоб там їх відда-ти та забрати свої валізи. Я не зінав, що думати. Бояв-ся вірити. Мав уже досвід із "звільненням" з римської "Реджіна Челі". Серце колотало, мов несамовите. Але я не наважився б сказати, що з радості. Припустивши навіть, що мене випускають на волю, куди я піду? до кого звернуся? Берлін для мене цілком чужий, і я не мав при собі жодної адреси. Не мав навіть грошей. Ду-мки танцювали якийсь божевільний танець . . .

В гардеробній здаю все, що маю здати. Отримую на-зад свої речі. Знаходжу все, крім пляшки коньяку, і гардеробник випрохує ще у мене рурочку з пастилька-ми італійської "Родини", що мені була прислана Ніна до римської в'язниці від перестуди. В Берліні, як вияв-ляється, всі перестуджені, а ліків обмаль, дуже обмаль...

Коли я питаю, чи мене дійсно випускають на волю, чи тільки кудись деінде перевозять, гардеробник показує мені писаний наказ — один рядок в німецькій мові: — "Негайно відпустити Онацького".

Коли нарешті всі формальності скінчені, гардеробник каже мені, що я мушу ще йти до канцелярії відібрати мій годинник. Там жде мене також гештапівець, який мені скаже, що маю далі робити.

При цих словах, серце мені подало відразу недобру вістку. І дійсно, коли приходжу до Канцелярії, бачу — Верзинга.

— Це правда, що мене звільняють?

— О, ще не так зразу. Я приїхав по вас, щоб завезти до іншого місця, де ви будете себе краще почувати, ніж тут . . .

І він повів рукою, ніби показуючи мені обгорілі мури, поруйновану стелю, вибиті шиби, позабивані дощками . . .

Він не хотів сказати мені, куди мене завезе. І тільки, коли, годину пізніше, наш автомобіль, пеїхавши через увесь Берлін, де я міг бачити силу поруйнованих палаців, та через гарні підберлінські ліси, в'їхав до якогось величезного табору, де стояли вишикувані неоглядні маси люду, вдягненого в “зеброві” одяги, з синіх та сірих пасем, і коли нарешті, помінувши всі ті шереги людей, в'їхав ще в одну браму і спинився перед довгим бараком з загратованими вікнами, сказав він, запрошуючи мене висісти:

— Оце наш готель для дорогих гостей.

Мені пригадалися слова Шнайдера про “підмійські вілли”, а Верзинг, ніби здогадуючись, про що я думав, додав, дивлячись якось скоса:

— Але вам нема чого боятися. Я ж займаюся вашою справою.

Тільки який місяць пізніше я нарешті довідався від цирюльника, що місто, в якім я знайшовся, називається Ораніенбург, а табор в ньому “Саксенгаузен”, а моя в'язниця в таборі носить назву “бункера”, або “Целленбау”.

VII

ПЕРШИЙ ДЕНЬ В ОРАНІЄНБУРГУ

Це була ніби величезна літера Т, покладена головою до входу: один довжелезний коридор, з щільно зачиненими низенькими дверима, чепурно облямованими в гладких мурах, біг просто від входу кудись в далекі, безконечні, — як мені здавалося, після денного світла, — сутінки; такі ж два коридори йшли, рівні й довгі, пра-воруч і ліворуч від входу.

Шибеничний хрест, — подумав я. — Так, справжній шибеничний хрест. Чи є в тому якась символіка?

Але мені не дали зможи ні думати, ані розглядатися. Ввели в першу кімнату лівого коридору, і я опинився — перед двома СС-ми, з якими мій провідник по приятельському поздоровкався і представив мене:

— Ось вам новий гость. У вас все приготовлене, правда?

Всі троє відійшли осторонь і почали про щось жвано нараджуватися. Потім підійшли до муру, де висів, як я зрозумів, плян моєї нової в'язниці, і довго ще перед тим пляном радили, дискутували, навіть сперечалися . . . Я ж все стояв у кутку, куди мене загнали, і не розумів, про що там ішла мова. Чому власне так довго треба радитися, щоб вирішити, куди мене примістити. Зрозумів я це далеко пізніше.

Нарешті наради покінчеся. Один із СС-ів, що, як я пізніше довідався, називався Люкс і був одним із наглядачів бункеру, вийшов, щоб зарядити все необхідне для моого відповідного приміщення, а Верзинг із другим ССом, що був Начальником бункеру Ікаріусом, підійшов до мене.

— Так от, пане Онацький, — сказав мені Верзинг, — залишаю вас тут під опікою пана Гауптшарфюрера,, — Вам напевно тут буде краще, як в Берліні. Я сюди теж дуже часто приїжджатиму, і ми з вами будемо ще говорити. Тут же наша хата. Але тепер я мушу від'ехати. Якщо маєте які побажання . . .

— Пане Верзинг! Я вже в Берліні стільки разів прохав про дозвіл писати додому . . . Адже ж мене вже дві місяці, як вивезли з Риму, і моя жінка не знає навіть, чи я ще живу . . .

Верзинг і Ікаріус переглянулися.

— Наши в'язні, — сказав Ікаріус, — мають право писати до рідні дівчин на місяць — кожного п'ятнадцятого і кожного першого. Якщо не буде щодо вас особливих заряджень . . . — і він подивився на Верзинга.

— Ні, ні! — махнув рукою Верзинг. — Хай пише . . .

— Якщо ви хочете курити . . . — почав знову Ікаріус.

— Ні, дякую, я не курю, але . . . — і я подивився нерішуче перше на одного, потім на другого.

— Але? — спитав Верзинг.

— Але, — сказав я тоді рішуче, щоб використати, як здавалося, сприятливу нагоду, — але коли б мені дозволили читати якийсь часопис . . . Я ж старий журналіст, мені без часопису, як курціві без цигарки, — і я подивився з посмішкою на цигарки обох моїх співрозмовників.

Ті теж посміхнулися, подивились один на одного, і Вєрзинг дозволив:

— Давайте йому “Фолькішер Беобахтер . . . ”

Я подякував, і ми розпрощалися.

Тимчасом повернувся до канцелярії Люкс і почав записувати короткі дані моєї біографії.

Коли кінчили, повели мене через коридор в велику камеру насупроти.

Це була гвардеробна.

За лядою стояв високий, молодий ще німець, який наказав мені роздягатися. Я зняв пальто, піджака. Почав оциратися . . .

— Шо ви шукаєте? — спитав здивовано той німець.

— Та якогось стільця, щоб зняти штани . . .

— Тут сідати не можна . . . Скидайте, стоячки.

Коли я роздягнувся догола, — Петке, здається, так звали гардеробника, — поскидав усе на купу і сказав:

— Це все ми вам погерчимо після дезінфекції. А тепер купатися!

Як? невже справді буде купіль?!

Мене ввели в дуже простору кімнату, де посередині бив великий водограй, і я перше не міг збегнути, що за ідея була його тут ставити, — але потім щоранку мусів коло нього митися . . .

Далі під стінкою було чотири переділі — для душів. Петке ввів мене в один, пустив воду . . . Шо за насолода! Почути на собі оцей теплий дощ після стількох тижнів життя в бруді, в холоді без можливості навіть роздягнутися . . .

В гвардеробній Петке дав мені в'язничну білизну. Дав стіз зеброве вбрання, що, проїзджаючи через табор, я бачив в ньому тисячі люду.

Коли нарешті я опинився знову в канцелярії, Ікаріус

критично глянув на мое обличчя, що від чотирьох тижнів не знало бритви, і скомандував,

— До цирюльника!

Повели мене в голярню. Так, це була справжня, претгарно владжена голярня, з справжнім товстенським, низенським голярем, з справжніми голярськими великими дзеркалами. І навіть із справжнім кріслом перед великим дзеркалом. Відчуваючи в собі ще всю насолоду теплого душа, я вигідно розсівся в зручному кріслі і був дуже здивований, побачивши, як голяр нараз злякано замахав на мене руками:

— Вставайте! Вставайте!

Що за чорт! Мимоволі, я теж п'ялекався і ескочив, як сшпарений:

— В чому річ?

— На це крісло ні можна в'язням сідати. Це — для команди.

Ах, ось як . . . І як таки не вдарив мене відразу грім за таке блюзнірство?!

І от, замість в кріслі, сиджу я на звичайному дзиглику, до якого ззаду прироблено підставку для голови, і дивлюся в дзеркало. Невже ж це справді я?

Не в тому річ, що волосся на бороді та на щоках стірчить на всі боки щетиною, і що щоки позападали, а на шиї зовсім горлянка вперед вилізла, чого я у себе ніколи перед тим не бачив, — а в тому, що в очах, які на мене з дзеркала дивляться, бачу я якийсь такий вираз, якийсь такий вираз . . . знаю одне, що той вираз мені рішуче не подобається. Є в ньому щось від раненої заганеної звірини, а я ж таки хочу бути і вмерти людиною. Мушу щось із тим зробити! Мушу вилікуватися від того жахливого виразу, що від нього мені моторошно стає...

І я закидую голову назад, заплющую очі й віддаю себе в повну владу голярєві.

Намагаюсь із ним говорити. З наглядачів нема в камері нікого. Нас лишили самих. Очевидячки, цилюрик має довір'я . . .

Питаю, як називається ця місцевість, куди мене привезли. Що це за табор? Чи тут є яке місто, чи табор розкинено впрост серед лісу?

Цилюрик щось мимрить під носом, але фактично на ніяке питання не відповідає.

Але це мене не спиняє. Я починаю оповідати про свої враження з Берліна, про ті жахливі бомбардування, про те, як горіла в'язниця . . . Голяр відно цікавиться, намагається зрозуміти мою калічену німецьку мову, перевітує. Хоча й поглядає іноді з побоюванням на двері, а раз просить мене говорити тихше . . . А коли я нарешті переходжу до найостанніших вражень, і висловлюю думку, що тут, здається, "все симпатичні люди", і що, після Берліна, мені ця в'язниця видається курсортом, він нарешті не витримує і, косячись на мене (я бачу його в дзеркало), кидає мимовільно:

— Це так вам тільки здається . . .

Нарешті, відмолжений щонайменше на десять років, я з'являюсь знову в канцелярії, і п. Ікаріос, Гавптиар-фюрер, вводить мене в правила моого нового гуртожиття:

— Тут у нас все по воєнному. Мусите дотримуватися воєнної дисципліни. Як не дотримаєте, будете покарані. Отже, попершє: коли в умивальні зустрічаєтесь з іншими в'язнями, ніяких розмов. Чуете? **ніяких!** Вставати мусите рано, як тільки засвітиться світло, негайно робити ліжко, скидати сорочку і, залишившись в самих штанах, ждати дозволу йти до умивальні. Лягати тре-

ба о восьмій годині, коли гасять світло. Вмежичасі не смієте ні лягати ні сідати на ліжко. Якщо ліжко буде знайдено зімнитим — кара. Якщо я, чи хто другий входить до вашої камери, мусите стати на струнко й проголосити: — “В'язень Онацький. Кімната число 70 в поєному порядку!” Зрозуміли?

Я відповідаю, що зрозумів, але що я недобре знаю німецьку мову, і мені буде трудно виголосити цю військову формулу — бо я ж при війську ніколи не служив — прошу його мені цю формулу написати. Гауптшарфюрер дивиться пильно на мене, чи я не глузую з нього, але потім переконується, що я говорю в щирій невинності, іде до машинки і виписує мені формулу. Я бера її обіцюю вивчити її на пам'ять.

Невважаючи на суровий тон каказу, я все ж почуваю себе цілком задоволеним: тут бодай знають, що людина не народжується з знанням усієї в'язничної науки!

Нарешті Люкс відводить мене головним коридором до моєї камери: число 70. Зібциг.

З того моменту я перестав бути Онацьким. З того моменту я зробився числом Зібциг, семидесятим. Вранці, коли треба було йти вмиватися, з перехрестя трьох коридорів, де все стояв наглядач, чути було голосне: Зібциг! На обід знову: Зібциг! На вечір: Зібциг! - кожного разу, як треба було мене покликати чи спинити, коли була загроза небажаної (для наглядачів!) зустрічі, лунало коридорами це осоружне: Зібциг!

Правда, в формулі рапорту, що я мав робити при вході когось з начальства до камери, мое ім'я було затримане. Але з тієї формулі таки нічого не вийшло. Ще того самого дня зайшов був до мене Люкс в якісь справі, і, не чекаючи моого рапорту, заговорив до мене по людському і відійшов. Наступного дня приходив до

мене вранці знову Люкс, а потім ще другий наглядач, цілком рудий, з обличчям, вкритим густим ластовинням, — звали його, здається, Гартманом, — і ніхто від мене тієї формули не вимагав. Аж нарешті по обіді, з'являється в дверах Гауптшарфюрер і, очевидячки, жде мо-го військового рапорту. Я становлюся в позу і починаю, запинаючись, рапортувати. Гауптшарфюрер дивиться на мене з повною зневагою.

— Ви зовсім не вмієте ноги ставити, — каже він мені.
— Ноги треба отак ставити, — і він показує. Я ставлю ноги, як він показує, і на тому справа кінчується. Че-рез два дні він знову у мене, — але справа з рапортом не йде краще. Він видно лютиється, але стримується.

— Та ви поняття не маєте про те, що значить війсь-кова постаава.

— Маєте рацію, пане Гавпшарфюрер, — зеленого по-няття, — мене, ще як я був студентом за першої европейської війни, звільнили від воєнної служби за корот-козорість, — бачите, які в мене грубі окуляри, — і з то-го часу не мав жодної нагоди запізнатися з воєнним ми-стецтвом.

Пан Гавпшарфюрер призирливо чмихає носом, хоче ще щось сказати, але стримується і дає мені спокій. Дуже довго не заходив він до мене до камери, а коли нарешті зайшов, про рапорт вже нічого не згадував . . . Але симпатії до мене не мав, і кілька разів дав це гостро відчути. Зрештою я за тим не жалував, бо і він в мене жодної симпатії не викликав. Мав він довгі руки і, ко-ли ходив, трохи зігнувшись, мав в собі щось тікого важкого, щось такого горилячого, — дарма, що не був ве-ликий на зріст... Але його довгі руки, що звисали з плеч, коливаючись, ніби готові скопити за горло . . . виклика-ти в мене якесь неприємне чуття.

Так, 12 грудня 1943 року, почався мій перший день в Целленбау або Бункері Оранієнбургського табору "Саксенгаузен".

І хоч був він сильно голодний, — бо вивезли мене з Берлінської в'язниці до обіду, а привезли та влаштували в Оранієнбурзі вже по обіді, — все ж був я майже щасливий: бо, щоб бути щасливим зрештою не так багато й треба — одного порівняння з гіршим. А в порівнянні з моїм Берлінським життям тут був просто рай — кімната чистенька, тепла, тиха, і повна безпеки від бомбардувань. Кому ж прийде в голову бомбардувати десь в лісі табор політичних в'язнів?

Одне тут було гірше, як в Берліні: там був все таки якийсь краєвид з вікна: було видно дріева, було видно залізничну колію й поїзди, що нею пробігали, і локомотиви, що маневрували, і будинки, що горіли, і небо, — правда, майже сіре, — але все ж небо . . . А тут — нічого! За деревляною зашкляною рамою, що відкривалася згори вниз, були грубі ґрати, а за ґратами — ще одна рама з спеціального матового скла, що пропускала світло, але не давала можливості щось побачити.

А коли людина мусить сидіти Бог зна скільки часу сама, відсутність краєвиду, відсутність неба — велика недостача . . .

Та першого дня я про те ще не думав. Я знов, що за яких три дні я писатиму нарешті додому і дам знати, що я бодай живий. І — хто зна — може одержу й яку звістку від Ніни. Ах, як би знати, що там усе гаразд, і що німці її не чіпили!

Фантазія готова була малювати жахливі картини, але я згадав, що я бачив у дзеркалі, і вирішив негайно взятися за психотерапію — мусів звільнитися від того жалюгідного виразу, я мусів повернути собі знову мій

життєрадісний вигляд . . . Ще того вечора, перші, ніж іти спати, я, стоячи перед вікном, робив глибокі вдихання і стиха — максимум віддиху, мінімум голосу, як колись вчила мене моя покійна маестра Стаме — робив голосові **вправи**. Спав тієї ночі дитячим спокійним сном . . .

VIII

НЕСПОДІВАНА ЗУСТРІЧ

Потім почалося регулярне, однотонне в'язничне життя: о п'ятій рано вставання, підмітання й прятання камери, вмивання коло водограю, потім сніданок, опівдні обід, о шостій — вечеря, о восьмій — ліжко.

Щодо тих сніданків, обідів і вечер, — над ними не варто спинятися: не належать вони до тих категорій, що викликають при читанні, чи описі, слинку в роті! До того ж, як я помітив, всі спогади в'язнів, з особливою гіркістю спиняються саме на цьому нестравному пункті — в'язничній їжі, так, ніби вони чекали, що попавши до в'язниці, знайдуть там горливу мати чи жінку, що все підсновуватиме ласі, шматочки та ще й припрошуватиме: — “А може ще трошки”.

На досвіді берлінської в'язниці я з певністю переконався, що ніяких ласощів, і ніяких припрошувань тут не знайдеш, — тому без всяких припрошувань з'дав все, що тільки давали, — але з першого ж дня сконструував, що в моїй новій в'язниці існувала кляєвська система: вища кляса отримувала пайки значно більші і, на вигляд, смаковитіші, — до цієї кляси належали, як мені здавалося, люди, що в минулому житті на свободі мали якесь відношення до війська. В нищій клясі знаходилися такі жалюгідні цивілі, як я. Зрештою, може бути,

що і в берлінській в'язниці був той поділ, але його нез можна було сконстатувати, бо там і сніданки, й обіди, й вечері розносили, і ми їх приймали у дверей власної камери, — тут же приходилося ходити до перехрестя, де кожний отримував свою пайку й міг бачити виставлені пайки першої кляси.

Окрім кількості й якості пайки, відріжняло вищу клясу від нищої й право вживати ножа й виделку, — мої же нищій клясі була зарезервована тільки ложка, — бо виделкою та ножем зрештою не було чого їсти.

Після обіда й вечеरі була маленька розвага — за чергою й викликом ("Зібциг") кожний йшов до вмивальні мити своєю ложку та миску. При тій нагоді іноді щастливо обмінятися й кількома словами з кимсь із товаришів по ув'язненню, — бо, як наглядачі не намагалися відсепарувати нас один від одного, дбаючи, щоб ми навіть не зустрічалися в коридорі, — з огляду на необхідність перепустити всю масу в'язнів — 80 келій — в короткий час приходилося йти на компроміс і допускати цілком недозволені зустрічі.

Так, вже на третій чи четвертий день моого побуту в в'язниці, входячи до вмивальні, я знаходжу коло водограю якихось трьох в'язнів, що миють свій посуд. В умивальні нікого з наглядачів, лише десь в коридорі ззаду — маленький Шмідт, що був мене й викликав. Тільки я підійшов до кранту в мурі, щоб звідта набрати води, як до мене підбігає один із трьох і починає швидко-швидко силати по українському:

— Вітаю вас, пан професоре! Будьте обережні! Тут єсть провокатори. Не піддавайтесь на провокацію . . . Ви мене пізнаєте? Я — Стецько . . . Тут всі наші. Бандера єсідить в 63. Я сиджу в . . . (тепер уже не пригадую). Є тут також Габрусевич, Стаків, Ільницький . . .

І спішно, спішно кидає він мені числа келій, в яких воно всі сидять, і які у мене, від несподіванки, в голові все одно не тримаються . . .

— Отже будьте обережні, пане професоре! Не піддавайтеся на провокацію. Тут до наших людей підсилають провокаторів . . .

І він відійшов. Я автоматично закінчив миття своєї миски і теж вийшов. Старий маленький Шмідт пильно глянув на мене: У мене вже тоді зродилася думка, що він навмисно скомбінував нам зустріч. Пізніше я мав ще більше приводів так думати: старий Шмідт симпатизував українцям і допомагав їм, як міг, — і зрештою мусів за те заплатити: його викинули з Целленбау і віддали дисциплінарним карам. Але про це пізніше.

Тоді ж я зрозумів, чому панове Верзинг, Ікаріус та Люкс так довго нараджувалися над пляном в'язниці — де мене примістити. Треба було знайти таку камеру, щоб не сусідувала з камерами інших українських в'язнів і дозволяла так маневрувати наші входи й виходи, щоб ми ніколи один із одним не зустрічалися і ніколи один про одного не довідалися. Але вони робили свої розрахунки — без Шмідта. Завдяки ж Шмідтові, а ма-бути і цирюлікові та гардеробникові, що теж були давніми в'язнями і стояли з нашими українськими в'язнями в контакті, — за яких два-три дні вся в'язниця знала, що “привезли українського професора з Риму”. Ще тієвечері, напередодні зустрічі з Стецьком, в'язень-прислугувач, що відчиняв і зачиняв двері, коли в'язні мусіли йти по страві чи на миття посуду, або навпаки верталися до камери, сказав мені з таємним виглядом:

— Вам передають привіти ваші приятелі . . .

— Які приятелі? — здивувався я.

— Ваші тутешні приятели . . . і він сквално зчинив двері, щоб не викликати підозріння наглядача.

Я тоді марно ломав голову, щоб зрозуміти ці слова, але після зустрічі з Стецьком, мені трохи в голові прояснило.

Ще день пізніше, той самий послугач (ім'я його я не пам'ятаю, був він хворий на сухоті, і його пізніше дали до тaborового шпиталю), відчиняючи двері, шептав мені, коли я проходив повз нього:

— Число 68 вас вітає.

Хто був в числі 68?

Того ж самого дня, як я ніс до кельї миску якоєсь мльонної кулеші, напроти мене поспішав незнайомий молодик, що вйшов, — як я помітив, — з числа 68. Проходячи повз мене, він мені щось сказав. Але я нічого не зрозумів. Молодика того я зовсім не знав. Ці зустрічі повторювалися ще кілька разів. Наглядачі, що нас випускали по черзі, очевидячки, не здавали собі справи, що між нами може бути щось спільне, і пускали нас одно-го після одного. Та, на жаль, всі його спроби нав'язати в той спосіб контакт зо мною розбивалися о мою нездатність схопити бодай слово з того, що він мені хотів сказати. Мое перебування в Берлінській в'язниці і та простуда, що я там був захопив в камері без вікна й без опалу, не залишилося без наслідків: з неприємним почуттям сорому й жалю, я зрозумів, що я частинно оглух, і не був уже в стані схоплювати щепотів . . . Ця часткова глухота була великою вадою в умовах в'язничного життя.

Зауваживши нарешті, що всі його спроби сказати мені щось, про щось повідомити, розбивалися об мою мовчанку, наче об якийсь твердий мур, молодик із числа

68 дав мені спокій. Але тільки щоб зайти з другого боку . . .

Одчого пообідля я сидів на своєму ослінчику і читав книгу Евкена "Погляди на життя великих філософів", що саме в день моого вивозу з Риму принесла була мені Ніна до в'язниці, і що тут дозволили мені взяти з собою в келью (в Берліні залишили її в гардеробні), як мою увагу привабив ніби дощ піску, що бив в мое вікно. Раз. Потім ще раз . . .

Я підсунув ослінчик до вікна. Віліз на нього — бачу чорніє під вікном якась неясна постать.

— Що там? — питав.

— Ви професор Онацький?

— Я.

— Беріть скоріше листа.

І в щілину між вікном і муром просунулась біла записка. Я схопив гарячково. Постать зникла. Я теж скважино відсунув ослінчик від вікна, відійшов в куток із папашею, щоб не було видно з прозірків в дверях, і почав читати перший "лист" в'язничної пошти.

"На просьбу дра Лапичака, що сидить в 68 числі, передаю Вам від нього листа. Мене зовуть отаман Тарас Бульба. Як матимете відповідь, можу служити . . ."

Тарас Бульба? Ім'я не було мені новим. Не тому, що його носив відомий герой Гоголівської повісті, але й тому, що я вже в Римі до арешту мав повідомлення про партизанську діяльність відділів отамана Тараса Бульби, що з лісів Волині провадили справжні військові акції проти окупантів України. Так і він був тут?

Відкриваю другу записку:

— "Чому не відповідаєте на мої запити? Подаю до Вашого відома, що з українців тут сидять . . ." І далі докладний реєстр імен з точним визначенням числа ка-

мєри, де хто сидів . . . Окрім тих, що мені назвав Стецько, були отже тут др. Лапичак, стаман Бульба з своїм ед'ютантом Олегом Штулем, Кок зі Львова . . . Добре товариство.

Пізніше дехто відходив, дехто прибував. Один час я підраховував, що в Оранієнбургському Целленбау 18 % в'язнів були українці, — все провідні люди колись єдиного націоналістичного руху.

Дра Лапичака досить скоро після того перевели, як лікаря, до таборового шпиталю, — та пошта ним розпочата, не вгавала. Тарас і Штуль, що мали прохід в унутрішньому дворі, куди виходило мою вікно, і де вважалося непотрібним тримати наглядачів за ними, були дуже пильними й цікавими кореспондентами, що приперцювали свої коротенькі повідомлення, але іноді й довгі лірічні листи, спраєжнім українським здоровим гумором та дотепами. Ані одного, ані другого я до того особисто не зустрічав, але імення обох мені були добре відомі. Олега Штуля я знав вже від багатьох років, як талановитого співробітника ріжких студентських видавництв та львівського "Вісника".

IX

СИНЬО - ЖОВТІ БРАТКИ

Мені теж дозволили ходити на прохід.

Перших днів десять просидів я, правда, безвихідно, — вракці гриз довжелезні шпалти берлінського видання "Фолькішер Беобахтер", а по обіді ходив із кутка в куток, чи, вірніше, від стіни до стіни, розміреним гімнастичним кроком, намагаючись ступати легко й пружно: раз, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, наліво кругом: раз, два, три, чотири, шість, сім, наліво кругом: раз, два . . . і так годинами, аж мало не до завороту голови. Під вечір відбував регулярно свої голосові та віддихові вправи, а потім пригадував собі ввесь давній репертуар українських пісень ще з студентських часів. Була це дуже складна, але цікава праця — віdbudovati давно призабуті пісні слово за словом, рядок за рядком, — іноді здавалося, що якийсь рядок, а то й просто одне якесь вперте слово ніколи вже не пригадаються, і, скільки не наспівуй мелодії, а в відповідному місці все залишиться якесь провалля, — та який же був тріумф і радість, коли нараз оті призабуті слова несподівано вискачували з якихось закамарків пам'яті, де були складені багато - багато років тому! . . .

Так, я систематично перекладав свою психотерапію, намагаючись втримати в рівновазі душу і тіло, гоня-

чи від себе пессимістичні думки, заглиблюючись в ступій “Світогляд: з великих філософій,” Евкена.

Днів чөрөз десять мені повернули мій цивільний одяг, і я з радістю скинув отой осоружний арештанський. Так, ніби з моєю цивільною одежею верталось до мене трохи й людської гідності, — була то тільки марна ілюзія, — для моїх наглядачів, я все був і залишався анонімовий, безособовий Зібциг, але й ілюзії в житті теж не раз відограють чималу гарну роль . . .

А на другий день після того, як мені повернули добрі вичищений знезаражений одяг, рудий Гартман уже о восьмій годині рано несподівано відчинив двірі моєї кельї:

— Зібциг, на прохід!

Вивів він мене в уже відомий мені двір, в який я був приїхав разом із Верзингом. Був це дуже довгий і вузький двір, що йшов від брами, якою виходили з Целленбау чи Бункера до загального табору, ген - ген аж до колючого дроту, що за ним йшла якась дорога, а ще далі видно було рідкі сосни колишнього лісу. За високим муром огорожі було видно дах другого такого ж бараку, як наш, але той вже належав до загального табору.

Рудий вказав мені на доріжку, що бігла вздовж стіні в'язниці наліво від входу, в напрямку до лісу:

— Можете тут ходити. Суворо забороняється розмовляти чи робити якісь знаки через вікна. Не можна підходити до дроту з того боку двора, і переходити через нижню лінію, — і він показав рукою від входу до муру напроти. — Ідіть.

Я пішов, пожадливо вдихаючи чисте, вже морозне ранішнє повітря. Сосни насупроти тихо коливалися під легеньким вітром і ніби вабили до себе. Та межи мною

й ними біг густий колючий дріт, а на два чи три кроки перед дротом стірчав напис: "Увага! Небезпека смерті! Хто перейде за цю лінію буде застрілений без попередження". За муром, праворуч, підносилася сторожева башта, і на ній, спершись на перила і тримаючи напоготові кулеметну рушницю, стояв і дивився на мене готовий на все СС.

Але я не мав ніякої охоти наблизатися до дроту. Доріжка, якою йшов, завертала до муру, бігла вздовж муру, оббігала грядки, де були колись квіти. Так, нема сумніву, літом тут був раніше квітник. Ось ще й досі де-не-де попід муром визирають запізnenі синьо - жовті братки. Вони ніби аж щуляться від холоду, где розпачливо чіпляються далі всіма силами за життя. Присуджені, вони не хочуть вмирати. І я почиваю себе з ними спорідненим. Хай лютує холод, хай б'є й присипає могильний сніг ваші синьо - жовті головки, ви їх все далі ти простируєте, і, знаю я, пройде зима, розтане сніг, і під муром, там, де тепер я вас бачу, заколишуться під весняним пестливим вітром знов безчисленні синьо - жовті братки — паростки тих, що загинули.

На другій половині двору, — на тій, що знаходилась між входом до в'язниці і брамою, гуляв теж якийсь самітник, — оглядний, ставний чоловік в чорному плащі. Він був моїм єдиним — далеким товаришем ранішніх прогулянок який місяць. Не знаю, хто він був. Якийсь німець. Він мав в порівнянні зо мною ту привілею, що всі гештапівці та наглядачі, а то й просто в'язні - послугачі, що мусили чогось до нашого Целленбау, проходили повз нього, і він часто обмінювався з ними тім, чи іншим словом. Наглядачів, окрім тих далеких на башті, що мали одне тільки завдання — стріляти, — ми не мали. Тільки коли-не-коли виглядав хтось із дверей

в'язниці, щоб перевірити нашу поведінку. Але одного дня мій товариш більш не з'явився. Повертаючись до своєї кельї, я спітав Люкса, що мене супроводив, чому не вийшов на прохід мій товариш.

— Захворів, — сухо відповів мені Люкс, даючи мені всією своєю постовою знати, що не бажає ніяких запитів.

Як я вже згадував, цього Люкса наші в'язні особливо не любили. Та до мене він чомусь відразу поставився досить по людському. Він, напр., знехтував бажання Гарпітшарфюрера принизити мене смішними й нікому непотрібними, ніби військовими, рапортами, і пізніше нічим особливим мені не докучав. А раз виказав себе зовсім таки вирозумілою людиною. Це було, коли впав перший гарний густий сніг.

Вийшовши на подвір'я, я був просто зачарований незаймано - чистою білою ковдрою, що вкривала всю землю. Боже, скільки вже часу я не бачив такого! Адже в Римі, де я прожив перед тим 25 років, сніг хоч іноді й падав, то хіба тільки для того, щоб за яких піргодин розтанути, наробыти мокречі, а то й небезпечної сжелетиці . . . Цей же сніг нагадав мені дитячі роки в далекій, рідкій Чернігівщині, де в такому снігу я робив по подвір'ю й садку дорожки, розкидав сніг, або й замітав його, щоб можна було вільно пройти до дровітні, до холодника, до воріт і хвіртки . . .

Мою доріжку попід муром було зовсім занесено снігом, і в ньому було видно кілька глибоких слідів: хтось раз чи два пройшов вже був передо мною. Пройшов і я кілька разів по тих слідах, і нараз не витримав, вбіг назад до в'язниці і впрост до Люкса, що стояв якраз на перехрестю, пильнуючи, щоб ті чи інші в'язні, покликани в тій чи іншій справі не зустрічалися з собою в кори-

дорі . . . Особливо, деякі, спеціально відсепаровані в'язні, до яких належав і я.

Здивування Люкса, коли він нараз побачив мене перед собою, зціпило йому вуста.

— Пане, сказав я, — пане! Як би ви мені дали лопату, я радо прочистив би всі доріжки від снігу . . .

— Що? Що? — перепитав Люкс, рішуче нічого ае розуміючи і кидаючи швидкі погляди в усі три коридори, то знову на мене.

— Колиб мені, кажу, лопату . . .

— Ідіть скрізь на ваше місце! І пам'ятайте, що без дозволу ви не можете сюди входити . . . Коли б вас тут хто побачив . . . Швидко, швидко.

І він мене просто виштовхав на двір.

— Коли буде наказано, вам дадуть і лопату, і ще там шо, як буде наказано. А тепер вважайте за щастя, що вам не наказано давати лопати.

Тимчасом моого товариша по прогулці все не було, і одного вечора, коли малий Шмідт, після чергової моєї прогулочки до умивальні для миття посуду, прийшов замкнути двері, я його запитав:

— Вибачайте, що вас питую . . . Що власне з тим, що ходив на прохід одночасно зо мною? Здається, він був хворий . . .

— Нема його тут більше . . .

— А-а, то він, мабуть, виздоровів? . . .

— О, так, виздоровів . . . Цілком виздоровів, атож . . .

— і старий Шмідт так многозначно і зловіщe засміявся, що мені мимоволі пішов мороз по тілу. А Шмідт поспішив замкнути двері, і так я більш ніколи нічого про ту людину не довідався. Та враження від розмови з Шмідтом залишилося таке, що, здається, сумнівів не могло бути . . .

X

ОБЛИЧЧЯ ЗА ВІКНОМ.

Одного дня, як я був саме на середині дороги від дроту до дверей в'язниці, в дверях з'явився Рудий і скомандував:

— Зібциг, за ріг!

Що за чорт? Чого він від мене хоче?

Не розуміючи, в чому річ, я простую просто на нього, але він починає вимахувати руками і кричить:

— За ріг! за ріг! Швидко!

Я стою, як вкопаний.

На допомогу Рудому, прибіг із середини в'язниці ще й Гавшарфюрер Ікаріус, і вони разом рухами й криком дали мені зрозуміти, що я мусів чомусь сховатися за ріг в'язниці і то — якнайшвидше.

Треба було коритися, і я таки зайшов за ріг в'язниці, та зараз же обережно еиглянув: з дверей вийшли двоє в'язнів і, в супроводі Рудого, пішли до брами. За віддаллю, та ще й зв'єрнених до мене спиною, я не міг їх пізнати, — але я тепер уже був певний, що то були українські товариши неволі. Пройшло кілька хвилин, — скільки треба було, щоб зайти до брами і вйти з неї, і от знову:

— Зібциг! Зібциг!

Прогулька продовжується.

І так потім траплялося не раз . . .

Тимчасом в моїй долі, а властиво в зовнішньому вигляді, сталася знов зміна на гірше. Одного дня, вже в січні 1944 року, мене покликали до гардеробної і наказали скидати верхній одяг: прийшов наказ одягти мене знову, але тепер уже остаточно в арештантське, оте зеброве, пасаманісте вбрання. Чому? Що? Як?

Ніхто не дає ніякої відповіді, і тільки ото сухітник, що так радо передавав мені привіти від моїх "тутешніх товаришів", не менш радісно, подав мені до відома, що тепер я буду "такий, як усі вони".

Я не розумів цієї радості. Що цьому нещасному сухітникові, що відчиняв та зачиняв двері камер, та мив щодня кам'яні підлоги в коридорах, та подавав нам, самітникам, щітки вранці, щоб ми замітали щодня наші камери, а двічі на місці ще й ганчірки з відром води, щоб ми самі мили підлогу кожний в своїй камері, — що такому сухітникові було з того, чи я ходив в цивільному одязу, чи арештантському? Рішуче нічого! А отже раділа людина, що я буду, як "всі інші".

Додам відрazu, що зовсім не "всі інші" носили в Целленбау арештантські одяги. В таборі, поза Целленбам, здається, дійсно всі в'язні носили оту зебрину, але в Целленбау були аж три категорії щодо одягу: цивільні, зеброві без нумера і зеброві з нумером. З українців, яких я бачив, тільки один доктор Лапичак ходив в арештантському одязу, всі ж інші українці ходили в цивільному. Англійські старшини, яких я пізніше пізнав, ходили в арештанському, где без нумера; а мене так убрали не тільки в арештантське, але ще й пришили — аж двічі! — число 74472 на грудях і на лівій нозі над коліном, — біла широка пасма з великими чорними цифрами . . . Дали й таке саме пальто теж із числом на гру-

дях. І таку ж саму зібркову шапочку, що ледве налалиа мені на голову, — але бодай її без того нумера.

Це було порядкове число табору. Та в щоденному вжитку я й далі зашився “Зібциг”, що було нумером моєї кельї.

В цьому грештантському одягу побачив мене в останніх числах січня Дмитро Андрієвський, якого арештували, одночасно з іншими визначними українськими націоналістами, 27 січня 1944 р., і привезли відрезу до Ораніенбургського Целленбау.

Я тоді тільки вийшов був на прохід.

Вікна в'язниці на цей бік не мали матового скла, а перше вікно, яке я минав, було й нижче від інших, — коли б не грати, було б воно звичайним вікном. Там була в'язнична вітальня, де іноді відбувалися допити, а іноді й просто розмови з в'язнями. Іноді ж туди заганяли в'язнів, коли вони йшли коридором і нараз загрожувала небезпека небажаної для наглядачів зустрічі. В цьому вікні я вже двічі бачив якогось симпатичного, з гарними пильними очима молодика, що видимо зацікавився мною, і, нараз, коли я знову був наблизився до вікна, швидким рухом розчинив його і спітив понімецькому:

— Хто ви? Якої національності?

Так само швидко, одним духом я випалив: — Українець із Риму. Онацький. Той кивнув задоволено головою, що зрозумів, і сквапно зачинив вікно. Вже в Римі, по звільненні, я довідався від друзів, що то був англійський старшина, майор Фальконер . . .

Отже й тепер, проходячи повз це вікно, я мимоволі зиркнув в нього і нараз спинився: добре знайоме мені обличчя вирисувалося в сутінках кімнати й кинулося до мене:

— Онацький!

Я ще нічого не вспів відповісти, як почув ззаду себе якийсь рух, оклик. В дверях стояв Рудий Гартман і аж заходжувався від здивовання й лоті.

— Як ви смієте? . . . Зібциг! Як ви смієте?!

Я рушив далі, але він не вгавав. Завернув мене:

— З ким ви там говорили? Що ви сказали?

— Ні з ким я нічого не говорив, і нічого я не сказав.

— Але ж я сам бачив . . . Як наважуєтесь так бессоромно брехати!

— Не брешу, а кажу правду. Я нічого ніkomu не казав.

— Але ж віз спинилися під вікном . . .

— Так, це правда . . . спинився . . . Але, я думаю, що ви б спинилися, коли б нараз побачили перед собою обличчя приятеля, якого ви не бачили багато років . . . Це було цілком відрухово . . .

— Ні, я цієї справи так залишити не можу . . . Я докладу командантові . . .

Та мабуть, порадившись з іншими колегами, він командантові таки не доклав, бо наказ із головного Гешта по щодо нашої ізоляції був дуже суворий і подавати до загального відома, що вони того наказу з перших же днів арешту Андрієвського, не виконали, було ім самим небезпечно. Так справа й залишилась без наслідків, а коли два чи три дні пізніше привезли до Целленбау ще й Михайла Мушинського, першою особою, яку він побачив, як мені пізніше оповідав, був саме я, як повертався з прогульки, а він робив в умивальні свій перший вхідний туалет: двері залишилися прочинені, і він побачив мене, як я проходив.

Мушинського помістили в ту ж камеру ч. 68, що її раніше займав др Лапичак. І того вечора був у нашій в'я-

згіді чималий рух і гармидер. Як він пройшов непомічений нашими наглядачами, один Бог святий знає. Може бути, що черга тоді була старенького Шмідта, що не дуже то цікавився тим, як в'язні проводять свої вечори, і часто заводив радіо, слухав концерти і частував ними, відчиняючи двері вітальні, де стояло радіо, ще й поблизькі кельї... Моя ж була задалеко...

Того вечора сусід мій з 69 числа, якийсь невідомий мені блицце данець, грюкав мені в стіну, щоб прикладити мене до вікна:

— Мушинський з 68-го повідомляє вас, що він тут. Ось він говорить.

І дійсно Мушинський галасував, намагаючись з вікна через келью, передати мені поздоровлення. Але порозумітися з такої віддалі, та ще коли не було ніякої можливості висунути голову з вікна, при моїй напівглухоті, не булось легко...

Зрештою, я зрозумів, про що йде мова, і Мушинський втихомирився.

Пізніше, ознайомившись з духом і правилами в'язниці, він став далеко спокійніший.

За кілька днів зв'язався він із нашими поштарями — Бульбою та Штулем — і почав засипати мене листами, подаючи останні відомості з волі. Від нього я довідався про трагічну смерть полковника Романа Сушка, загиблого 15 січня 1944. Від нього ж дійшли до мене й перші відомості про Ніну.

Як і треба було сподіватися, Ніна, після моого вивозу з Риму, не покладала рук, щоб довідатися про мою дальнюю долю і дати й про себе знати. Та всі її спроби зв'язатися з приятелями й знайомими в Німецчині довгий час залишалися марними, аж поки одному грузинові, якому Ніна доручила пакунок із річами для мене і

листи для полк. А. Мельника та УНО (Українське Національне Об'єднання), не пощастило дістатися до УНО й передати їому листи й пакунок. Це було десь коло 20 січня 1944 р. Німці так добре відсепарували мене від світу, що тільки тсді наші українські кола в Берліні довідалися про мій арешт і вивіз.

М. Мушинський вирішив довідатися в Гештапо про причини моого арешту і про можливості побачення зо мною. Прийняв його той самий радник Вольф, що під час моого допиту грозив був мені розстрілом. Він підтвердив правдивість повідомлення моєї жінки, а про причини моого арешту сказав:

— Він займався антинімецькою та антифашистівською пропагандою і вів у Римі Українське Пресове Бюро, не рахуючись з фактом, що вся Україна була занята німецькими військами. Він видрукував в берлінському "Українському Віснику" статтю з таким описом антифашистівського перевороту в Італії, що цілковито роzechodivся з усіма іншими описами, які подала була німецька преса. Та його стаття викликала спрэвжню сенсацію і була відмічена навіть в англійському радіо.

Коли ж Мушинський почав домагатися, щоб йому, було дозволено побачитися зо мною, щоб мати можливість відписати моїй жінці, що бачив мене живого й здорового, Вольф сказав, загадково всміхаючись:

— Запевняю вас, що ви з ним дуже скоро побачитесь!

Це було десь 23 чи 24 січня, а кілька днів пізніше і Мушинський, і Андрієвський, і сам полк. А. Мельник з сестрою інших провідних людей, були одночасно арештовані. Вже 30 жовтня 1943 р. Верзинг мене запевняв, що Гештапо тримало руку на полк. А. Мельнику та на всіх членах його організації, і мало можливість всіх їх заарештувати кожної хвилини. Та воно воліло не по-

пішатися з арештом, щоб зібрати більше матеріалу та відомостей. А щоб не збудити передчасно тривоги вжilio всіх заходів, щоб українські провідні кола не довідалися про мій арешт. Коли ж нарешті ця звістка таки дійшла, негайно був відданий наказ про загальний арешти українських націоналістів. І М. Мушинський дійсно в несподівано швидкий час не тільки мене побачив, але й надовго зо мною засусідував.

В своїх листах до мене М. Мушинський скаржився, що його тримали в суворій ізоляції, не пускали на прохід і не давали читати часопису. З своєю енергійною натурою, звиклою до руху й організаційної інтензивної праці із людьми та на людях, Мушинський дуже терпів від ув'язнення в самітній кельї. Саме тому він розвинув такий темп листування, що ставав рішуче небезпечним. Знайшовши в Бульбі та в Штулі добрих співробітників, він заклав разом із ними "журнал" з не дуже запашною назвою "Кюбеляда" (від німецького Кюбель — парашу), і домагався від мене, щоб я переклав його на французьку мову для наших інтернаціональних приятелів - сусідів. Але я рішуче відмовився і відписав дуже суворо, ганьблючи всю трійку, що вона, дарма, що складалася з уже поважних віком людей, віддавалася так легкодушно, чисто по гімназіальному, дуже ризиковній грі, яка була зовсім не варта свічок. Дійсно, зміст того-першого числа був упростошибеничний, і, коли б його наші наглядачі прилапали, знайшли б там не тільки порушення в'язничного регуляміну, що нерідко каралося 25 палицями, яких дехто й не витримував, але й зганьблення німецької чести, й зневагу Фюрера і багато - багато інших речей, що за них і людей на волі безщадно вішали чи розстрілювали, а з в'язнями й зовсім би таки не поцеремонилися. Мій заклик до розважності знай-

шов відповідне зрозуміння, і журнал далі першого числа не пішов.

Одночасно з інтензивним листуванням через вікно моя кельї отримав я один лист і через вікно вітальні. То був лист від Андрієвського, який вважав необхідним повідомити мене про останні арешти та інші події, про які я вже знову відомився від Мушинського. Листа цього передав мені майор Фальконер, що, в незрозумілій мені спосіб знайшовся знову в вітальні і перше, прикладивши листа до шиби вікна, дав мені знати, як я проходив мимо, щоб я приготувався його взяти, а потім, як я за другим колом рішуче звернув до вікна, сквапно його відчинив, дав листа, і так само сквапно зачинив.

Це був останній раз, що я бачив майора Фальконера.

Так, навіть і в в'язницях націстської Німеччини, вільний людський дух усе знаходить можливість себе виявити і перемогти найжорстокіші форми в'язничної ізоляції, знайти дорогу чрез мури і гратеги. І людина, замкнена самітною в камінний мішок, нараз переставала почувати себе такою самітною. Вона знала, що ось тут, поблизу б'ється в таких же умовинах друге братерське серце, і що наперекір і злість ворогам, межи цими серцями все жін'ще снується нитка справжньої товариської солідарності.

Муру повернутися хронологічно трохи назад, аж до нашого Різдва, коли ввечері, як я вже був у ліжку, ввійшов старий Шмідт і сказав, посміхаючись:

— Сьогодні, здається, ваше велике свято. Ось тут ваш святочний дарунок!

І поклав мені на стіл добрий пакуночок, — було там і сало, і хліб, і цукор, і навіть кілька солодких печив . . . І поміж тим усім — маленька зелена галузка ялинки. Я був дійсно зворушеній. Особливо тією галузкою . . .

— Від кого ж це?

Але Шмідт тільки загадково посміхався.

— Не можу сказати.

Я запрогонував їом у взяти собі щось із принесеного, — але Шмідт замахав відмовно руками і, побажавши добрих свят, вийшов із камери.

Тоді я почав роздивлятися на всі боки папір, в який було загорнено той різдвяний дарунок, і нарещті знайшов:

— Ярослав Стецько.

Так, це був дійсно гарний вираз товариської солідарності. Це був дійсно різдвяний дарунок, бо Стецько ж дуже добре знатав, що я зовсім ще захоплювався його політичними "п'ятяннями", як кажуть деякі галичани, і іноді їх дуже гостро поборював . . . Я був дійсно глибоко зворушений. Пізніше, я ще раз отримав через Шмідта посилку від Стецька, а раз приїх мені Шмідт коробку з солодкими печивами, — і на дні коробки лежала маленька, ледве помітна записка: "Від 63-го 70-му". Б 63 був Ст. Бандера.

На жаль, я не мав чим віддячуватися. З пакунків, які мені висилала Ніна, нічого не доходило. Не дійшла й валізка з білизною та теплими речами, яку Ніна була вислала через відділ римського Гештапо, що мене зарештував. Не дійшла й друга цінна посилка з теплими речами, яку була вислала мені шведська журналістка Берг. І тільки ста посилка, що її привіз і передав до УНО в січні вищезгаданий грузин, — дійшла до мене, але аж в березні . . .

XI

ЗНОВУ В ГЕШТАПО

Десь в початку березня, коло десятої години ранку, несподівано мої двірі відчинилися, і ввійшов Люкс, тягнучи за собою великий мішок.

— Тут ваші речі, — сказав він мені. — Переодягайтеся . . . та скоро!

Здивований понад всяку міру, я почав скважно розв'язувати мішок, але пальці мені не слухалися.

— Скоро, кажу я вам! — закричав мені Люкс, але, бачучи, що з його крику мало користі, сам взявся за роботу.

За чверть години, я вже знову був звичайний собі “цивіль”. Люкс наказав виходити. Знаючи, що пояснень однаково мені не діджатися, я мовчки вийшов. Коло виходу знайшов Верзинга, який дуже члено зо мною привітався.

— В чому річ? — спитав я його. — Знову кудись мене перевозите?

— А от побачите . . . А цього пана знаєте?

Я озирнувся — до нас підводили Мушинського.

— О, ще б то! — і ми радісно стиснули один одному руки. Люкс і Рудий, що вживали стільки заходів, щоб ми ніколи не зустрічалися і не підозрівали навіть про

наше сдночесне тут перебування, мовчки дивилися, як ми вимінювалися дружніми привітами.

— Так, от що, панове, — звернувся до нас Верзинг, — ми поїдемо тепер до Гештапо, де маємо відбути з вами спільну розмову . . . Від цієї розмови залежить Ваше звільнення, — дсдав він многозначно. — Якщо скажете по правді, що Вас питатимуть . . .

— Пане Верзинг, нам нема чого ховати . . .

— Добре, добре . . . Всі так говорять . . .

Поїхали. Ми так були раді побачитися один із одним і вихопитися бодай коротко на люди, поза в'язничні мури келї, що ввесь час весело пробалакали, — дарма, що німецька мова, на якій Верзинг дозволив говорити, справляла мені деякі труднощі . . . Верзинг, мабуть, чимало дивувався нашій безтурботній веселості, — ніби ми їхали не на допит до Гештапо, але на якесь великосвітське прийняття . . . Але зрештою й він не мовчав. Закидав мені ніби безчинно про Макогона та його Лондонське Бюро, намагався від часу до часу передвести нашу розмову на тих чи інших “спільніх знайомих”, і ми радо приймали виклик, оповідали — тут особливо визначався Мушинський, що був ще недавно з волі і знав дуже багато людей — про них якісь веселі анекдоти, і Верзинг теж сміявся, хоча видно було, що зоєсім не цей бік справи його цікавив . . .

Виявилося в цій розмові, що Мушинський, не знати чому, опинився щодо їжі в першій категорії в'язнів (тих, що з ножем і виделксю) і, довідавшись, що я належу до другої категорії, (себто обходжуся однією ложкою) страшно тим обурився і почав, користуючися загальною жартівливою атмосферою, домагатися від Верзинга, щоб “пана професора було краще трактоване”. Я з самого боку зазначив, що дійсно, мое трактування залишає

багато до побажання, і що коли б йому, Верзингові, що нам тут так ласково товаришує, вдалося поліпшити мою їжу, я був би йому дуже вдячний.

Верзинг пообіцяв "подбати", але з наступного дня і Мушинський був переведений до моєї категорії, тієї "одноложечкої" . . .

Нарешті приїхали. По дорозі бачили збомбардований Берлін, величезні палаці, перетворені в кістяки зовнішніх мурів з порожніми вікнами, або й просто в купи грузу, під яким, як говорив Верзинг, залишилися поховані живими ті, що шукали сковища по льоахах.

Гештапо, до якого ми приїхали, містилося тоді в претарному кілька поверховому, новому будинку, оточеному з усіх сторін деревами та квітниками. Це був зовсім не той величезний палаць, до якого привезли нас були спершє з двірця. Коли я зауважив це Верзингові, той відповів сухо:

— Той збомбардовано.

Насувели в претарну вітальню, з м'якими кріслами, і тут нас вже чекали пп. Шульц та Вольф. Усадили нас на кухні, але допиту не починали. Видно було, що ще чогось ждали. Вольф, Шульц і Верзинг про щось стиха нараджувалися. Потім Вольф сказав, звертаючись до нас:

— Зераз прийде полковник Мельник. На його просьбу, ми вирішили допустити до вашої спільноти зустрічі, — і маємо надію, що ця наша спільна нарада дозволить нам вияснити деякі справи, що залишаються нам ще непясні. Але я звертаю вашу увагу, що ви не повинні говорити полковникові, де саме ви знаходитесь, і полковник так само не може вам сказати, де він перебуває. Добре?

Ми мовчкі вклонилися. Мені взагалі все це видавало-

ся дуже дивним. Після майже ніврічного перебування в в'язниці, та ще в застрашливих умовинах Берлінської Леертерштрасе, перебування в цій затишній вітальні й трактування нас, як людей, а не арештантів, видавалося мені якимсь фантастичним, але приємним сном.

Кілька хвилин пізніше, в двері хтось застукає, і в них з'явилася знайома мені, струнка, по військовому випростана постать полковника Андрія Мельника. Ми всі привіталися.

Я зауважив, що полковник сильно схуд, і, вуста, коли він мовчав, були ще сильніше затиснені, ніж звичайно. Ані в постаті, ані в обличчі він не зраджував жодного хвилювання, — був, як і завжди, спокійно стриманий.

Ми посідали. До нашого товариства приєднався ще якийсь гештапієць, якого я вперше бачив і потім теж ніколи більш не зустрічав, та стенографістка. Почалася офіційна частина. Цікаво в ній було те, що ми, арештанти, сиділи в кріслах, а гештапівці, що робили нам допит, на стільцях.

Почалося з того, що Вольф сказав нам предовгу промову, в якій з жалем скенстатував, що Організація Українських Націоналістів, порушуючи всі обов'язки гостинності, до яких її примушував би факт перебування на території німецького Райху, не тільки не включилася досі в загальний, спільний для всіх, що живуть в Німеччині, фронт боротьби, але й розвиває діяльність, яку треба визнати небезпечною для самої німецької держави та націонал-соціалістичної ідеї. І це тим більше дивно й незрозуміло, що спочатку, як здавалося, українські націоналісти розуміли, що большевизм в Україні, той справжній смертельний ворог українського народу, може бути викорінений тільки завдяки нашій славній армії. А тимчасом, ми констатуємо, що видається

якісь лєтючки, якісь нелегальні циклостичеві журнали, під фірмою ОУН, що не тільки не піддержують нашої антибільшевицької акції, а наспакі її всіляко утруднюють, закликаючи народ до партизанки, до ухилу від роботи, до переховування по лісах, до всяких більших і менших саботажів. Ми цього не розуміємо. І ми хотіли б, щоб ви нам це вяснили. Ось, напр., деякі з таких видань. Я зачитаю вам в хронологічній послідовності, — в цей спосіб кожному буде видно, як, з кожною новою летючкою, антінімецький настрій зростає й робиться все більш напасний . . .

І він почав читати.

А в мене страшно чухався язик. Хотілося вскочити, і — пояснити, пригадати, як український народ дійсно чекав в цій війні свого визволення, як сотки тисяч українських вояків совітської армії здавалися в полон німцям, надіючись в той спосіб приспішити кінець війни й визволення України, як населення совітської України перше зустрічало німецькі війська з хлібом - сіллю і квітами, як справжніх визволителів, і як потім, замість визволення прийшло жахливе винищування та випалювання сіл, депортaciя й вивіз населення на примусові роботи до Німеччини, як наших полонених винищувано по концентраках, — як взагалі, замість визволення, принесли німці в Україну теорію потрібного німцям “життєвого простору”, в якому українці повинні були або цілком вимерти, або перетворитися в німих рабів - кріпаків.

Хотілося вскочити, і все це йому сказати. цьому демократичному гештапівцеві, що тепер так солодко співає і удає з себе нізвинного дурника. І — хто зна — коли б мені було років з десять менше, я таки, мабуть, би і ескочив, — але тепер досвід життя надав мені розважності. і я сидів мовчки, тільки похитуючи докірально го-

ловою, коли Вольф відчитував особливо гострі випади проти німецької політики в Україні.

— Нам незрозуміле таке ставлення справи з боку організації, що називає себе націоналістичною, і, як ні як, а перебуває на нашій території. І тут його голос нараз стверднув і пошорстнув:

— Ми вважаємо таке наставлення зрадою, і людей, що поширюватимуть летючки, будемо нещадно нищити. Але нам цікаво вияснити, яка власно відповіальність в тім Проводу.

Полковник відповів спокійно, розтягаючи трохи слова:

— Як ви знаєте, Присвід нашої Організації ніколи не погоджувався з тою політикою, яку повела Німеччина в Україні. Ми ніколи не ховали свого осуду цієї політики, і ви напевно маєте тексти тих, протестів, що за моїм підписом, а також за підписом інших видатних представників українських національних організацій, в тому числі й митрополита Шептицького були висилані на адресу Головної Кватирі, а також міністра Розенберта . . .

— Так . . . Отже, ви хочете сказати, що ці летючки . . .

— Що ці летючки випливають із загального нездовolenня, що його викликає та політика . . .

— І ваша в тому участя?

— Наша участя? Яка може бути в тому наша участя?

— Але ж тут стоїть фірма ОУН . . .

— На цикльостилі кожний може поставить таку фірму, якої йому захочеться . . . Наша фірма популярна, тому її є вживають. Зрештою, я зовсім не виключаю, що якийсь місцевий відділ ОУН, бачучи загальне становище, виступив на власну руку . . . Порозумітися з Україною сюди досить трудно . . .

— Добре. Але ми власне констатуємо, що ваші відділи по всіх усюдах виявляють вороже до нас наставлення. І нам здається, що тут повинна бути якась загальна директива . . .

Полковник знизвав плечима.

Але Вольф продовжував:

— От візьмім Онацького. Де Україна, а де Італія, а його наставлення до нас інакше теж не можна назвати, як ворожим. Ви згаєте його журналістичні виступи . . . Але коли ми даємо йому можливість виявити свою до нас лояльність, він відмовляється . . .

Всі вставилися на мене.

— Якщо дозволите, я поясню . . . — сказав я тоді.

Вольф дав згоду.

— Бачите, пане полковнику, — сказав я, — Мене було заарештовано і привезено сюди, після докладного трусу в моєму домі. Шукали якихось документів, але нічого не знайшли. Пан радник Вольф домагається від мене, щоб я сказав йому, де я сховав свій архів, що ніби є фактично архівом ОУН. На це я сказав панові радникові, що ніякого архіву організації у мене ніколи не було, але було мое приватне листування з пок. полк. Коноval'цем, з Вами й іншими провідними людьми українського визвольного руху, і що те листування — моя приватна власність, віддавати яку будькому я не бачу ніякої рації . . . Зокрема я не бачу ніякої рації віддавати її поліції Держави, до якої я ніколи не мав ніякого відношення. А п. Вольф уважає це ворожим актом . . .

— Яка ваша думка, пане полковнику. — звернувся знову Вольф до нього, — чи Онацький поступив, як слід?

Полковник якось зразу випростався, ніздри носа у нього несподівано роздулися, і він сказав рішуче:

— Так, як слід . . .

Запанувала тиша.

Для мене відповідь полковника Мельника була сама собою зрозуміла, я іншої й не ждав. Але Вольф і інші гештапівці були чомусь здивовані.

— Бачу, сказав Вольф, що ми не дійдемо до порозуміння, якого ми надіялися . . . Але ми до цієї справи ще вернемося. Поки що хочу заняться блище п. Мушинським. Вже близька обідня пора, і панове певно вже мають апетит . . .

Ми з полковником вийшли. В супроводі двох агентів відвели нас до поблизького ресторану, і ми там з'їли — з ножем і виделкою! — дуже смашний обід. Зрештою, не заперечую, що він мені таким тоді міг тільки з дати ся, але здався він мені, без сумніву, дуже смашним. Агенти — гештапівці, що обідали разом з нами, не перешкоджали нам розмовляти (по німецькому!), і ми це, як могли, використали. Може бути, що гештапівці надіялися використати цей обід для себе, та наша розмова ні разу не вийшла поза межі зовсім нецікавих для них тем . . .

По обіді нас розлучили: полковника повели кудись де-інде, а мене замкнули з одним гештапівцем (бо вікно було без ґрат) в одній з кімнат гештапівської канцелярії. Прийшлося ждати дуже довго. Вже під вечір виїздили ми знову автом в напрямку до Ораніенбургу. В'язнінга не було. Його заступили два інші гештапівці.

Коли я ввійшов до моєї кельї, побачив на столі захололу кулешу. Хоча час в'язничної вечери вже давно минув, Люкс наказав поставити мені її до кельї. І я йому за це був дуже вдячний, бо нараз відчув, що прогулка до Берліну збудила в мені воєчий голод. Пам'ять про смашний обід жила ще далі — але тільки в голові, а не в шлунку, — я вийв всю кулешу до останнього дзернятка.

XII

ПОДИХ СМЕРТИ.

Єдиним наслідком нашої поїздки до Берліна було те, що наглядачі не вважали більше лотрібним ховати мене від Мушинського, а Мушинського від мене, і ми зустрічалися на коридорах, йдучи по страву.

Крім того, як я згадував, Мушинського перевели в “безножеву” категорію, що означало для нього вельми болючий удар. Але зате дозволили йому читати часопис та ходити на прохід.

Але п'яного ж дня, як його пустили на прохід на те саме подвір'я, що на нього виходили наші вікна, він поспішився до моого вікна, щоб передати мені чергового листа. Та не мав щастя: замість під моє вікно, попав під вікно польського генерала Кавецького, моого сусіди під числом 71. (пізніше розстріляного).

I. не знаю вже, як воно там було: чи був тоді хтось з наглядачів в кельї генерала, чи надійшов пізніше, зачувши підозрілий галас, але в усікому разі зчинився величезний скандал.

Гавпшарфюрер приклікав мене до себе в канцелярію і почав допит:

— Як ви смієте заводити розмови через вікно?

Я — як з неба впав. Бо дійсно тоді ще нічого не знати з того, що сталося.

— Розмови через вікно? — переспитав я. — Я вас не розумію: Ні з ким я ніяких розмов через вікно не веду. Зрештою, коли б і хотів вести, то не міг би: я не дочуваю . . .

— Кажіть мені там! Ми маємо докази, що ви розмовляєте через вікно . . . З ким ви говорили? Ви знаєте, хто сидить в 71?

— Поняття не маю. Я його ніколи не бачив.

— Гм . . . Ну, а Мушинського знаєте?

— Знаю.

— Як він називається?

— Михайло.

— Звідки його знаєте?

— Та ж він у Римі вчився . . . Бував часто в моїй хаті... Я ним опікувався, коли він був там студентом.

— А з ним через вікно говорили?

— Ні.

— А чому він під вікном ч. 71 питав про вас, все домагався "професора Онацького"? — і він ніби передражніє його голос.

— Цього я не знаю . . . В усякому разі, коли б ми з ним говорили, він не мав бут потреби шукати мене під ч. 71.

— Але з вашої кельї чути часто якісь згуки . . .

— Так, це правда . . . Я майже щовечора роблю голосові вправи . . . Я колись вчився співати, і тепер, щоб не забути, вправляюсь, але майже шопотом, тільки на віддиху . . . Така у нас була система . . .

— Гаразд. Ідіть собі. Але якщо ми сконстатуємо, що ви нам збрехали . . .

Він не закінчив фрази, але погроза була дуже виразна. Мушинський мені потім говорив, що він під моє вік-

но ю ходив, і всю цю історію вигадав Ікаріус, щоб щось довідатися від мене.

Слідство пішло далі. По деяких кельях перевели труси, познаходили записи (хоч в листах до Штуля й Бульби я настоював, що всі записи повинні бути негайно по отриманні знищені, і сам дійсно всі нищив), особливо багато витрусили у Бульби... Почалися репресії:

Мушинського знову замкнули на безвихідне до келї, позбавили права прогулки, половину в'язниці позбавили права читати часопис, і — погнали старого Шмідта, який, як вважали, спріяв розвиткові пошти.

Бульба, завдяки незвичайному талантові кожну й найбільш трагічну річ, брати з гумористичної сторони і так її й іншим представляти, уникнув більшої карі, але не міг більше виконувати своїх поштарських обов'язків: гавптишарфюрер збільшив кількість наглядачів, і ніхто більше не міг виходити на прогулку без відповідного нагляду.

Вже на другий день по розмові з Ікаріусом, Рудий, викликавши мене на прогульку, стримав мене, на моє здивування, перед виходом на передній двір, де я завжди перед тим відбував прогульку, і наказав ждати. Почала надходити інші в'язні. Скоро нас зібралося шість душ, і тоді, під проводом Рудого, ми ввійшли до гардеробної, а звідти — на подвір'я, великий просторий квадрат, облямований з двох боків мурами в'язниці, а з двох інших муром огорожі, за якою було видно дахи бараків. Там був, очевидчаки, загальний табор.

І нараз я зрозумів — це ж те подвір'я, на яке виходить мое вікно.

Я з цікавістю розглядався, бо мене завжди кортіло знати, як воно виглядає. Всі зусилля роздивитися через матозу шибку були марні.

Але на подвір'ї не було нічого цікавого. Воно було оброблено під город, більша частина якого пішла під картоплю, а в дальшій від в'язниці частині — під квітники. Між квітниками були дорожки, і по них нам наказано ходити, але все тримаючи між собою певну віддалю, і з суворою забороною з устрічатися та розмовляти.

Тоді я почав розглядати своїх співпрогульковців: двоє з них були в зебрових арештантських одягах, і одного з них старшого, сивуватого, що шкандибав на одну ногу, я добре зінав, бо він був з моого коридору, ч. 73, — він був англієць, і нас одного від другого не ховали, називався він Майкл Кумбэрледж, і ніби був сином адмірала, а сам був в ранзі капітана (в фльоті). Другого, молодого, кругловидого, я ще не зінав, — потім довідався, що він був теж англійським старшиною і називався Стіл. Обох, з наказу генерала Кальтенбрюнера, повішеного пізніше в Нюрнберзі, було розстрілено в лютому або березні 1945 р.

Інших три були в цивільному, чи, вірніше сказати, не в арештантському, бо й "ці вільним" було б трудна називати їхній одяг.

Один був в напіввійськовому, — але й той напіввійськовий одяг здавався мені дивним, скидався він більше на одяг якого механіка чи шофера. Як я пізніше довідався був тоsovітський старшина, росіянин. Був він увесь якийсь сірий, — сірий тією особливою сіризною, яку я пізніше знаходив на багатьохsovітських людях. Проте, з його манери рухатися й скакати (це не заборонялося) відчувався в ньому не абиякий гімнаст. Мав він ще одну характеристику: незвичайно спритно крав цибулю, а потім, як прийшла на них пора, і помідори, що росли коло доріжок. Досить було наглядачеві на хвили-

иу подивитися в інший бік, як нараз рука з блискавичною швидкістю витягалася, колінка пружно підгиналися й випростовувалися, і цибуля, чи помідор зникали за пазухою. Ми всі тільки зглядалися. Тримав він зв'язок із Кумберледжем, а до нас, українців, як і ми до нього, симпатій не мав.

Кумберледж теж дуже успішно крав помідори, а Стіл раз спробував, але так невдатно, що був позбавлений прогулки на деякий час і мусів вислухати цілий потік образливої лайки з боку Рудого Гартмана.

Крім цих трьох були в нашій групі ще двоє, яких я відразу охристив Дон Кіхот і Санчо Панчо: один був високий, худий, з настовбурченим чубом і довжелезними ногами, що, в великих чоботах, тільки ждали на шпори та на будь якого Росинанта. Ходив він по доріжках, широко ступаючи, кіби чапля по болоту . . . Другий був низенький, присадкуватий, але міцно збудований, з гладко причосаним, майже прилизаним рідким русявим волоссям і круглим лицем. Він теж був в великих чоботах, і теж ступав широко, заклавши руку за спину, ніби гнаний якимись неспокійними думками. Обидва вони були вбрані під міщан, із характерними міщанськими піджа-камі і не менш характерними кепками.

Нараз, глянувши, як цибає на своїх довгих ногах Дон Кіхот, я пригадав, що цю характерну ходу я бачив уже кілька раз — і то з моого в'язничного вікна. Скориставшись моментом, коли ми трохи наблизилися, я швидко й тихо, але виразно вимовив:

— Вітаю вас, отамане. Я — Онацький.

Той тільки глянув, в очах я побачив привітну посмішку.

Так, це були дійсно Бульба й Штуль.

Така була наша прогулькова група. Через деякий час

приєднався до нас і Михайло Мушинський. Бували й інші, недовгі, додатки: так, яких два чи три тижні ходив з нами якийсь чех, з яким Бульба вів дуже жваві розмови, — але потім зникнув безслідно. А між нами шістьма, що місяцями майже щодня зустрічалися на цій спільній прогулці, не кажучи вже про випадкові зустрічі в коридорі чи в умивальні, встановилась тиха, але справжня товариська приязнь. Виходячи вранці на прогулку, ми вимінювалися непомітно привітом, — вітатися в'язням було заборонено, і повертаючись назад до келій ми теж кидали один одному прощальний погляд. А під час прогулок обмінювалися новинами. Саме тому, що часописи в нас були відіbrane, ми особливо були жадні на новини, вишукували їх в порізаних кусниках часописів, що намагалися якнайчастіше брати на потреби . . . кубеля (параші), і ділилися тим, що знаходили.

Але ж розмовляти було заборонено?

Певно. Та нема заборони, що дотримується на сто відсотків навіть і в педантичних німців.

Наглядачі в нас не були однакові, — деякі були, як звірі, але деякі були зовсім людяні. То були звичайно вже старші люди, які відно не знаходили ніякого смаку в своїй "собачій" службі. Особливо пам'ятаю одного з них, що в часи своеї варти забирається в найдальший куток подвір'я, діставав з кишені якісь листи (з дому? чи може від сина з фронту?) і читав їх та перечитував, не звертаючи на нас майже ніякої уваги.

Можна собі уявити, як в'язні з того користали.

Так, одного разу я довідався від Мушинського, що помер Габрусевич.

У мене мимоволі пішов мороз по тілу.

— Від чого?

— Від сухіт . . .

А-а! . . . Це ж правда, Гарбусевич був давно сухітником . . . В'язниця доконала . . .

Але іншим разом, вістка прийшла дійсно трагічна . . . Хто мені її дав, я вже тепер не пам'ятаю. Здається, то був Бульба . . . Чи, може, Олег? А може і той і другий . . .

Вже кілька днів перед тим я помітив, проходячи повз келью Кока, що той намагається мені всіма силами щось переказати. Бачив, що він чимсь страшенно понереваний, — але не міг піймати його шепоту. Чого він від мене хоче?

Аж на прогулці, здається, таки Бульба, сидячи своїм звичаєм на лавці й прочищаючи люльку, кинув мені непомітно, але ясно:

— Ольжича замордовано.

Я ледве не став. Як? що?

Потім хтось інший:

— Знайдено позашкодженого Ольжича.

Впродовж кількох днів вістки доповнювалися, конкретизувалися. Вже від деякого часу в нашій в'язниці знаходився Ольжич, себто Олег Кандиба, син славного поета Олеся, і сам поєт і археолог. Як уповноважений СУН на терени України, Ольжич розвинув не аби яку організаційну противімецьку акцію, і німці, застукавши його десь в Галичині, привезли його до нашої в'язниці закованого, і таким закованим по руках і ногах його тут тримали. Під час допитів тяжко били. І одного ранку його знайшли повішеним в кельї. Офіційна версія була, що він сам повісився, — неофіційна, що його німці повісили. Але мені здається, що офіційна правдоподібніша, бо коли б німці були повісили, не вішали б в такий спосіб, десь в кельї . . . Можна думати, що Ольжич повісився, щоб уникнути дальших тортур, і особливо, щоб в цих

тортурах не сказати зайвого й для інших небезпечно-го. Завдав собі смерть, щоб урятувати інших. . .

Мені було невимовно жаль цієї нашої нової великої втрати. Ольжича я знов особисто, бо ще до війни, він приїздив до Риму на однорічну стипендію Інтерунар-ситарного Інституту, а насправді, щоб нав'язати зношенні з італійськими культурними колами. Завдяки головним чином його енергії й наполегливості були зорганізовані переклади всіх тих оповідань і новел українських письменників, які ввійшли потім в збірку "Чотири Шаблі", що вийшла з передмовою Л. Сальвіні в 1941 р. Це була якась фантастична, неймовірна праця: Ольжич збирав студентів, які ледве знали італійську мову і примушував їх робити перший переклад якоєсь новели. Із тим — з літературного боку цілком неможливим перекладом, він ішов до Сальвіні, і зоригіналом в руках намагався витлумачити текст, якого Сальвіні з перекладу не годен був зрозуміти. І з цих тлумачень, і з тих перекладів, і з тих початкових знань, що мав Сальвіні в українській мові, зродилися зрештою переклади Сальвіні, що нерідко вимагали ще й моєї підчистки, щоб наблизити переклад до оригіналу. Мене просто вражала в Ольжичі ця впертість, з якою він з цілком невистачальними за-собами і колосальною затратою сил, йшов до раз наміченої цілі. Це був великий працівник, людина залишої волі, незломної витривалості і непохитної вірності вибраній справі українського національного визволення. Він був душою Українсько - Американського Наукового Інституту, що видав в Празі перший і останній свій збірник в 1939 р.

Він дуже був сприятелював з моїм учнем української мови в Неаполітанському Східньому Інституті, Ніколо Фариною, і вплинув, мабуть, чимало на його шире заці-

кавлення українською мовою, яку той вивчив дійсно досконало. Фарина, запинув на російському фронті, в 1942 р., як перекладач, залишивши недрукованими теж кілька перекладів з українських творів,

XIII

ХОЧУ ЗАЛИШИТИСЬ ЛЮДИНОЮ!

З-поміж наглядачів, що найбільше нам допікали, був Ганс (прізвища не знаю), що прийшов на місце Шмідта. Це була людина дуже нервова, і до своїх "собачих" сбов'язків ставився дуже уважно. Це з ним була в мене сценка за усмішку, аналогічна тій, що я її мав в Берліні на Леертєріштрасе.

Я вже згадував про мсю психотерапію, яку я розпочав, побачивши себе вперше, після Берліну, в дзеркалі. Окрім голосових та віддихових вправ, в цю психотерапію входило й світле відношення до всього оточення. Я був певний, що прогнати того загнаного звіря, що я його побачив в своїх очах, може тільки усмішка, якою зустрічається Боже світло. Всміхайся якнайбільше, — говорив мені якийсь унутрішній голос, бо усмішка — це сила, що її не знають звірі, і що єднає людину з Богом. З усмішкою неприємності проходять, біль перемагається, і всі від'ємні сили заникають. І я дійсно завжди всміхався, — всміхався сонцю, коли воно світило, всміхався небу, що іноді вражало мене вранці своїми фантастичними барвами, всміхався вітрові, що обвівав мені обличчя, всміхався товаришам, яких зустрічав на прогулці чи в коридорах, всміхався наглядачам, що виводили мене по справах чи нагпаки повертали мене до кельї, —

і для в'язниці це було так незвичайно, що такий тип, як Ганс, не міг відразу ж не зареагувати:

— Чого ви смієтесь? Тут німа нічого смішного!

А Штуль писав мені пізніше, вже на свободі:

— А правда приємно, що ніхто не лається, коли ви усміхаєтесь? А це кидалося в очі зразу, і спів'язням було дуже приємно бачити Вашу посмішку, як символ витримки й підтримки. Зрозуміло, що це мусіло злити наших собак . . . ”

Але, як я вже зазначив, і “собака” скоро переставали “злітися” і віднисилися до мене — може, як до трохи некормального? Не знаю. В усякому разі, після перших вибухів подратованості, і їм ця посмішка потім не давала на нерви, і вони до неї звикали . . . Давали мені спокій.

Коли бував Ганс на варті, ми всі були дуже обережні, — бо він і зір мав добрий і слух досконалій, і жартів він не любив, — але коли був той, що читав листи, всі третили всяке почуття дисципліни.

Їдучи на віддалі двох - трьох кроків гуськом один за одним, ми використовували час якнайкраще. Одного разу, як Мушинський йшов за мною, у нас вив'язалась дуже жвава розмова, при якій я, щоб йому було краще чутти, прикладав руку до рота, щоб згук ішов назад. Нараз, двері з гардеробної відчинилися і в них з'явився Гавлішарфюрер Ікаріус:

— Зібциг, до канцелярії!

От тобі й маєш! Добра не жди.

Ікаріус зустрів мене люто:

— Ви думаете, що ви професор, так ми будемо з вами панькатися? . . . А мені байдужісінько, чи ви професор, чи не професор. У нас тут усі тільки арештанти і мусять

всі коритяся регулямінові. Ви знаєте, що розмовляти заборонено . . .

— Та що міг я там сказати . . .

— Що б ви там ні говорили, говсрити не можна, і ви це добре знаєте. Якщо ще бодай один раз вас буде знову спіймано на балачці, я доповім командантovі, і ви матимете 25 буків. Розумієте? 25 буків . . . А поки що — будете два тижні без прогулки! Ідіть собі . . .

Коло дверей гардеробної, що виходили в наше подвір'я, було вікно, і Ікаріус з нього бачив, завдяки красномовній поставі моєї руки коло рота, що я говорив. Мушинського ж він залишив в спокою, бо зрештою доказів не було, і Мушинський міг заперечити . . .

Так я залишився без часопису і без прогулки.

Без прогульки було мені дуже прикро, — все таки там був рух, було чисте повітря, було іноді прегарне небо, були маленькі деревця, яблуньки, за якими цікаво було слідкувати, як вони росли, — були нарешті товариші, з якими можна було бодай привітатися . . .

Але часопису я був спершу навіть радий позбутися. Хоч і заповнював він мені багато вільного часу, але однічно перешкоджав чимало в моїй психотерапії, в моєму намаганні втримати душевний спокій і гармонію духа. Стільки в ньому було брехні, і стільки пропаганди ненависті!

Майже щодня оповідалося про "жахливі" бомбардування Риму з боку Аліантів, і я, знаючи з Берлінського досвіду, що значать "жахливі бомбардування", хвилювався й терпів за дружину, яка залишилась в Римі, і від якої я місяцями не мав жодної вістки. Цей страх за найдорожчу людину і повна неосвідомленість про її життя, що викликала в уяві найтрагічніші образи, — була для мене найзажчою муковою ув'язнення. А той "Фоль-

кішер Беобахтер" щодня тільки підливав масла в огонь, своїми вигаданими, як потім виявилося, бомбардуваннями.

Потім ця пропаганда ненависті . . . З кожної статті, з кожного рядка того "Фолькішер Беобахтер" так і відгомило злоюю й ненавистю, до такзваних ворогів Німеччини, — і ті вороги — був цілий світ, то були французи, то були англійці, то були американці, то були большевики, то були чехи, то були взагалі всі слов'яни, то були жиди, то були українці, то були італійці бадольянці, то були всякі зрадники, шпіони, саботажника . . . I на всіх них виливалися відра брехень, помий, нацьковувань, на всіх них близкалося слиною ненависті.

А всі ті залякування німецького населення описами нещасть і жаху, які мали б на нього власті, коли б Німеччина програла війну, — залякування можливими депортаціями населення на примусові роботи, поверненням його на якусь нищу клясу паріїв в порівнянні з народами переможців, винищуванням інтелектуального цвіту нації, поверненням Німеччини в безправну кольонію і т. д., і т. д., — себто залякування усім тим, що німецькі націсти та гештапівці вже віddавна проробляли в Україні і в інших завойованих народів, як чимсь жахливим, неморальним, протилюдським, що могли б вигадати тільки большевики та англосакси!

Читаючи все те, мене іноді охоплювала така лютъ, що я, щоб заспокоїтися, мусів годинами майже бігати по кельї . . .

Ось чому, хоча й спраглив новин та відомостей, я не дуже жалував за часописом, який мені тепер відібрали, — бо не хотів я піддаватися цій пропаганді ненависті, не хотів заражатися цією люттю, що в ній я був би радий побачити всіх цих лицемірних брехунів та гвалтів-

ників перед собою на шибениці . . . Ні, ні, я не хотів бути таким, як вони. Я хотів бути й залишитися, наважаючи ні на що, людиною. Я знов, що в кожному з нас залишається ще багато звіринного, і що при кожній більшій особистій трагедії, при кожному великому іспитові, що дає нам життя, кожний з нас знаходиться нараз перед дилемою — піддатися силам зла і темряви і зробити крок назад, до звірини, чи персмогти ті сили зла і зробити дальший крок на шляху розвитку в собі людини. І коли я пригадував свої очі, що я їх побачив в дзеркалі в перший день свого перебування в цій в'язниці, мене пройшло якесь нервове трептіння, — ні, ні, я муши увігнати не звіряче з себе! Я очу бути вільним. Вільним в своїх думках і своїх почуваннях, вільним у своїму духовому світі. Бо людина, віддана ненависті, ніколи не вільна. Замість творити щось гарне, щось живе, розумне, вона віддається постійній нівідгонній думці про ворога, якому мусить зробити якнайбільшу прикрість... Який абсурд! Чи вийшовши з цієї в'язниці, звільнившись від усіх цих Люксів, Рудих, Гавпшарфюрерів, я, замість розбудовувати нове життя, буду далі думати про них і їх подібних і кипіти ненавистю? Хочу бути вільним від них, хочу про них ніколи більше не думати. Або, коли й згадувати, хочу згадувати про них, від них не залежачи, вільно, байдуже, як про річ, що колись була і ніколи не вернеться . . .

І тому я ге жалував за часописом. На щастя, були в мене книжки. Двічі на тиждень нам давали з таборової бібліотеки по дві книжки. Було серед тих книжок дійсно чимало пікавих і вартісних. Я був повиписував назви й авторів деяких з них, та ці записи згоріли пізніше в бомбардуванні Вюрцбурга. Пам'ятаю тільки одну з них — чеха Олександря Ніклічека “По всіх усюдах чу-

деса", що варто було б перекласти й на українську мову. В ній, в дуже приступній формі, оповідається про ріжні явища природи, що звичайно не звертають на себе навіть уваги, бо вони нам занадто звиклі, а проте являються й досі справжньою загадкою для наукового світу найбільших спеціялістів. Пригадую собі з того один приклад: чи задумується хто над тим, якими водотягами тягне дерево воду з землі і приводить її аж до найвищої гілочки? . . . Або про те, як срібло, кинене в воду, винищує в ній всі бактерії? . . . Прегарні були там теж книжки з популярної астрономії, що описували безмірні простори неба та його кольосальних сітил, в порівнянні з якими наша земля — ледве помітна порошинка в безмежній простороні . . . Були там також книжки гарних казок та оповідань.

Пригадую одну про маленьку пташку, що восени збиралась летіти, корючися непереможному інстинктові, в теплі країни. Саме того дня, як збиралась летіти, її спіймали й посадили в клітку. Клітка висіла перед вікном, і з вікна було видно зелене дерево, і — віддалі далекі гори, що за ними лежали теплі країни. І кожного разу, як пташка дивилася в той бік, а особливо восени, як приходила дивна пора далекого лету, відчувала вона біль у серці, і таку тугу, таку тугу, що хотіла смерті. Але роки минали, і клітка залишалася завжди добре замкнена, і не було ніякої можливості вилетіти . . . І проходили роки. Але раз, не знати, як і чому, хтось, міняючи воду в маленькій ванночці, забув зачинити дверку. І пташка вилетіла. І через відкрите вікно злетіла на дерево. І нараз почула, що втомилася. І глянула на далеку віддаль, і глянула на далекі гори, — і страх огорнув її. Ті гори були так далеко . . . Пташка відчула, що не може до них долетіти . . . Вернулася в клітку.

І я думав: зможу вийти, — якщо вийду, — коли скінчиться війна, і Німеччину буде цілковито розбито. Але коли це буде? І в якому стані знайдеться тоді Німеччина? Чи не буде тут хаосу, голоду, розрухи, бунтів? Чи залишаться які способи комунікації? Як дістатися мені через тисячі кілометрів зруйнованої й ворожої країни до італійського кордону? Як його перейти? Як добутися додому? Межи мною й моею хатою — якщо така ще існує — лежать Альпи . . . І я з страхом і стиском у серці дивився на мої єдині стоптані черевики . . .

А коли я запитав одного разу, чи не можна було б їх направити, в мене й ті відібрали, — дали важкі деревляні, в них було незручно ходити, і після кожної прогулінки натерті рані на ногах все росли й ширилися. Мусів кілька разів відмовлятися від прогулінки, щоб дати ранкам зажити. Потім я навчився: в місцях, де вони натирали, розмочував тверду шкіру, пришиту до дерев'яних підошв, водою . . .

XIV

НІМЕЦЬКА ПРОГРА — НАШ РЯТУНОК . . .

І так ішли місяці. Монотонні, одноманітні, схожі один на один, за винятком тих півгодин на прогульках, що під час них спостерігалося, як підростала трава, як розквітали і в'янули квіти, як достидали помідори, і як їх поволі ставало все менше й менше. Минало літо.

Одного дня мєне сповістили, що до нашої в'язниці привезли полков. Андрія Мельника з дружиною п. Софією. Вони вдвох мали прогульку в нашему подвір'ї, а кельї їх виходили вікнами на те подвір'я, де я першє гуляв, і були перші від брами.

А потім почали доходити до мене чутки, що гештапівці, після того, як утратили всю Україну, шукають якісь шляхів, щоб зарадити більшому лиху й намагаються творити якийсь антибільшевицький фронт, в якому ю українці мала б відіграти неабияку ролю. Повідомляли мене, що підходили з цією справою вже й до полк. А. Мельника, але той відмовився з ними на ці теми розмовляти.

— Я тут в'язень, а не політичний діяч.

В зв'язку з цим почали кружляти між нами й чутки про можливе наше звільнення. Це було в вересні 1944 р.

А першого жовтня дійсно звільнили Степана Бандеру, Стецька, Стакова . . .

Нас продовжували тримати далі.

Аж ось 18 жовтня зайдов до мене Люкс:

— Ідіть за мною.

Іду. Веде він мене повз канцелярію, в кінець коридора, відчиняє двері: знаходжуся в просторій кельї, де бачу чималеньке товариство. Помічаю першзвавсе полк. А. Мельника, та його дружину Софію, що вітають мене, як господарі хати, потім Костя Мельника, Д. Андрієвського і М. Мушинського. Тут же — Вольф і Шульце.

Вольф тримає довгу промову:

— Панове, — сказав він нам, — простудіювавши пильно українську справу і вашу в ній ролю, ми прийшли до переконання, що, хоча ваша поведінка відношенні до Німеччини ї нашого Націонал-Соціалістичного руху була цілком нелояльна й помилкова, і тим власне ї спровокувала ваші арешти, все ж і наша політика відношенні до українського руху була на 50 % помилкова. Наші шефи це визнали й не загаються подати вам це через мене до відома. Ми хочемо це, поскільки можливо, направити ї дати можливість українському громадянству зорганізуватися на національній базі. Щоб виказати українському громадянству нашу добру волю, ми вирішили звільнити видатніших людей. Я приїхав сюди сьогодні сповістити це особисто полк. А. Мельникові, і наказати про його звільнення. Але полковник, перед звільненням захотів вас усіх побачити. Я не вбачав в цьому трудностей, бо завтра ви теж всі будете звільнені.

І дійсно, на другий день вранці, я отримав назад своє цивільне вбрання і, вийшовши на прогулку, знайшов Костя Мельника, Д. Андрієвського і М. Мушинського, які мене щиро радісно привітали й подали до відому, що Бульба й Штуль уже теж звільнені. Рудий стояв в

дверях і дивився, як ми між собою віталися й розмовляли. Може бути, що йому хотілося нам щось крикнути, хотілося заборонити, — але він відвернувся, зачинив двері й залишив нас самих . . .

Тоді огородник вибирав саме моркву з городу, і ми попросили у нього, а він нам радо дав, по морковці на брата. І ми ходили разом одною дорожкою, ділилися наперебій своїми враженнями, останніми новинами, і — їли моркву так, що аж за вухами ляскalo й не давало слухати . . .

— — — — —
І от підвечір 19 жовтня 1944 р. ми вільні!

Стоймо вп'ятерох (з нами ще й Кок зо Львова, що місяць пізніше згинув у Відні трагічно під трамваєм) на вулиці й питаемо дорогу до Берліна.

А моя думка біжить дальше, дальше . . . Як дістатися до Риму?

Поки що неможливо: там десь в Італії проходить фронт, я — під німцями, Ніка — під англоамериканцями. Жодної вістки. Жодного сполучення. Прийшли отак до хати, забрали, відірвали від родини, від любої праці, завезли за тисячі кілометрів, кинули перше до в'язниці, а тепер ось випросили впрост на вулицю. Роби, що знаєш в чужій ворожій країні! Але я спокійний. За мною чотири, таких же, як я, товариші. І ми теж не самітні, — знайдемо друзів, приятелів, що нам допоможуть . . . І друзі допомогли.

Почалася моя нова Одісея, — почалося повільне перевезування на південь, до Італії. Поки ще не кінчилася війна, я мушу бути коло італійського кордону. Не йшло це легко. Була війна. Були жахливі бомбардування. Була заборона їздити поїздами . . . Було багато всяких пригод, кумедних і глибоко трагічних. Але не маю можли-

вости над усім тим тепер спиняється. Може колись іншим разом.

— — — — —

Дня 30 травня 1945 року я з'явився в американській команді міста Кавфбеурен у Баварії:

— Я українець із Риму, прошу мене відправити з італійцями додому.

— Українець із Риму? — здивувалися американці. — А хіба ви на Україну не хотете?

— На Україні у мене вже нікого немає. В Римі у мене жінка і хата. В Римі мене чекає праця. Зрештою, мене німці скопили в Римі, і я маю право домагатися, щоб мене відвезли, звідки мене вивезли.

Після кількахвилиної наради, погоджуються. Але рідять:

— Ось вам папір. Ідіть негайно до збірного табору. Та не баріться. Бо потім можуть бути трудності . . .

І от після двох днів таборового життя, 1 червня я виїду, разом з колишніми італійськими вояками, американськими ваговозами до Італії. Переїхали Альпи, і ще того вечора були в Больцано. Італія . . . Зруйнована, брудна, здезорганізована. Від табору до табору, сплючи ка голій землі, голодний і обдертій, з вояцьким мішком за плечах, 9 червня підходив я до дому, де прожив був 25 років. Чи є там ще хто?

Покоївка, що відчинила двері, мене не впізнала. І тільки, коли я називав себе, сплеснула руками:

— Боже, як ви змінились!

— Дурниці! Що пані?

— Пані сплять . . .

— Дуже добре! Збудите її, як я помиюсь, переберуся звиголюсь . . . А то ще злякається, як побачить з такою бородою . . .

І от я знову, хвалити Господа, вдома. І всі живі, і все на місці. Важкі переживання позаду.

І коли оглядаюсь назад, не відчуваю ніякої ненависті й злоби. Я переміг в собі звірину. Я переміг її ще тоді, як був у в'язниці. Я **остаточно звільнився** від всяких гавпшарфюрерів, і я не хочу нічого про них знати. Я хочу **розвбудовувати**, а це неможливо з ненавистю. В тій величній вирішальній боротьбі, що точиться в усьому світі в велических розмірах між силами світла й силами темряви, я хочу бути на стороні світла, що означає любов і свободу, і в хвилини душевного зосередковання, коли я буваю сам, як колись в моїй кельї, я щиро й від всього серця молюся:

Із пункту Світла в Божому Розумі
Хай променіє світло в розуми людські,
Хай зайде Світло на землю;

Із пункту Любови в Божому Серці
Хай променіє любов в людські серця,
Хай вірнеться знову Христос на землю!

З Осередку, де Божа воля відома,
Хай вища ціль кермує маленькі волі людей, —
Вища ціль, яку знають, якій служать Навчителі.

З Осередку, який ми звемо Людським Родом,
Хай вийде План любові і світла,
Хай він запечатає двері, що за ними зло перебу-
(ває.

Хай Світло, Любов і Сила відновлять Божий
план на землі!

Рим, 31 жовтня 1946.

BR

Tall. Graf. CHAMPION

J. V. Gonzalez 2375

T. A. 50 - 7375
